

Johannes Bogman. Kosters en schoolmeester in Nieuwenhagen en Heerlen [1775-1826]

FR. CRUTZEN

Pastoor Crutzen [Wylre] is een groot kenner van de geschiedenis van het onderwijs tussen 1650 en 1850 in Zuid-Limburg. In dit gedegen artikel maken wij kennis met de moeizame carrière van Johannes Bogman. Hij woonde en werkte in Nieuwenhagen en Heerlen tijdens een bewogen periode: hij zag het ancien régime ten onder gaan en de Fransen [1794-1813] de samenleving ingrijpend op de schop nemen. De grote onderwijsvernieuwingen uit de eerste decennia van de 19de eeuw waren aan hem niet besteed. Hij bleef op de ouderwetse manier lesgeven, wat hem bij vele Heerlenaren tot een populair onderwijzer maakte. Zijn halsstarrige houding was echter mede debet aan de conflicten die hij kreeg met de wat meer verlichte autoriteiten, met name met de predikant Preusser. Achterklap en kinnesinne waren ook in die tijd een bekend fenomeen. Misschien een tip voor de door stress en burnout geplaagde onderwijzer: Bogman lijkt er na zijn zware werkdag voor zo'n 100 (!) kinderen baat bij te hebben gehad om in de herberg van zijn buurman een paar glazen Limburgs alt te gaan drinken.

In 1648 sloten Spanje en de Republiek der Verenigde Nederlanden vrede. Het Partage-Traktaat van 1661 regelde uiteindelijk de verdeling van de Landen van Overmaas tussen beide partijen. De officiële inbezitting volgde twee jaar later. De schepenbank Heerlen was voortaan Staats gebied. Daaronder viel ook Nieuwenhagen. In de Staatse Landen van Overmaas gold vanaf 1663 het Schoolreglement voor de Generaliteit. Officieel mochten alleen protestanten onderwijs geven, maar dat gebeurde in de praktijk ook door katholieken. De lokale dominee en de jaarlijkse visitatoren [onderzoekers] van de classis Maastricht en de Landen van Overmaas hielden toezicht op het doen en laten van de schoolmeesters en kosteren. Het Schoolreglement bleef tot 1795 van kracht, met uitzondering van de Franse overheersing van 1672 tot 1679.¹

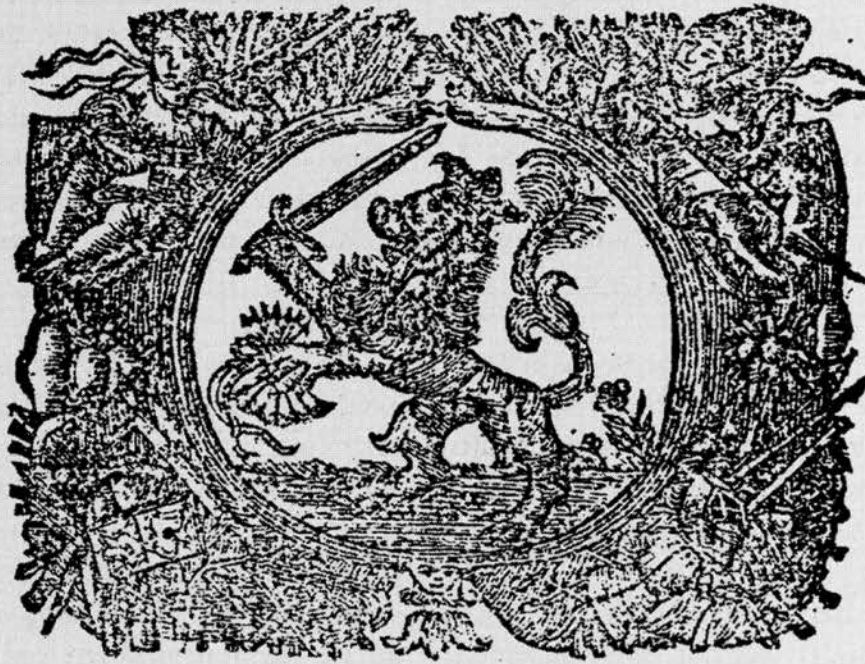
In 1732 gaven de Staten-Generaal in 's-Gravenhage toestemming een hervormde schoolmeester in Nieuwenhagen aan te stellen om daar 's winters onderwijs te geven tegen een jaarlijks traktement van zestig gulden.² Bovendien ontving hij van ieder kind schoolgeld en een vergoeding in natura uit de gasthuismiddelen voor het lesgeven aan kinderen van armen.³ Henricus Paters was er van 1738-1744 als schoolmeester werkzaam. Hij werd opgevolgd door respectievelijk François Kreuger [1744-1747] en Johan Hendrik Kreuger [1747-1775]. Na zijn dood op 13 februari 1775 benoemde de Raad van State op 14 april Johannes Bogman tot opvolger. Nog diezelfde dag volgde zijn beëdiging en pas in 1786 de ondertekening van Nederlandse belijdenisgeschriften, oftewel de drie Formulieren van Eenheid, te weten: de Nederlandse Geloofsbelijdenis van

SCHOOL- REGLEMENT,

In de Steeden en ten plat-
ten Lande, in de Heerlijkhee-
den en Dorpen,

staande onder de

GENERALITEYT.

IN 's GRAVENHAGE;

By JACOBUS SCHELTUS, ordinaris Drukker van de
Hoogh Mog. Heeren Staaten Generaal der vereenighde
Nederlanden. Anno 1725. *Met Privilegie.*

1661, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels van Dordrecht.⁴ Bogman was op 24 juli 1749 geboren te Schimmert. Hij huwde in 1773 met de uit Heerlen afkomstige Johanna Helena Niessen. Na haar dood in

1783 hertrouwde hij in 1784 te Maastricht met Anna Elisabeth Ringer.⁵ In 1787 kocht hij voor 505 gulden Brabants Maastrichter koers van de kerkenraad te Heerlen een woning aan de Veemarkt. Zij schoot hem

400 gulden voor in de vorm van een lening.⁶

De schepenbank Heerlen, die volgens de voorschriften moest zorgen voor een schoolhuis, besloot in 1737 de onderwijzer in Nieuwenhagen jaarlijks tien patacons te geven voor huishuur. In 1775 trof Bogman in het schoollokaal alleen een schrijftafel aan die met touwen bij elkaar gehouden werd en vier oude banken. Hij plaatste er toen maar twee eigen tafels bij, een kachel en een stoel. Het duurde tot 1789 vooraleer de schepenbank hem nieuwe tafels en banken gaf. Een jaar later vroeg hij vóór 1 december een nieuwe stoof en pijpen en een vergoeding voor zijn intussen versleten meubilair. Het verzoek werd ingewilligd maar wel met de uitdrukkelijke bepaling de schepenbank voortaan niet meer lastig te vallen: *'met sulke nieuwigheeden als daertoe geensints gehouden zijnde'*.⁷ In 1790 vroeg Bogman om een verhoging van zijn salaris. Hij wees erop dat door de benoeming in 1787 van een schoolmeester te Heerlerheide meer dan dertig kinderen niet meer zijn school bezochten en dat betekende een inkomstenverlies van het gebruikelijke schoolgeld van vijf stuivers per kind per maand. Bovendien was die schoolmeester aangesteld op een traktement van honderd gulden per jaar. De Raad van State besloot op 5 november 1790 ook het salaris van Bogman tot dat bedrag te verhogen met ingang van 1 januari 1791.⁸ Zijn school telde in de periode 1775-1795 tussen de 94 en 164 leerlingen per jaar.⁹

Franse Tijd

Het grondgebied van Heerlen maakte van 1795-1814 deel uit van het Departement van de Nedermaas. In de Franse Republiek werd in 1795 een uniforme wetgeving voor het onderwijs ingevoerd, die in 1797 van kracht werd in onze streken. In het Departement van de Nedermaas volgde op het einde van dat jaar een verdere uitwerking daarvan. Er kwam één école primaire per kanton.¹⁰ In maart 1796 verliet schoolmeester en koster

Christiaan Hertz die in het dorp Heerlen werkzaam was, noodgedwongen zijn schoolhuis, omdat het pand een nieuwe bestemming kreeg als gemeentehuis en kazerne voor de marechaussee. Het schoollokaal richtte men in tot paardenstal. Een maand later ging hij zijn stervende moeder bezoeken. De reis verliep niet zo voorspoedig, bovendien werd Hertz op de terugweg ziek. Het duurde tot begin december 1797 voordat hij in Heerlen terugkeerde.¹¹ Predikant Johannes Hendrik Schultze was intussen elders beroepen.¹² De Gelderse Synode drong in 1797 aan op een vermindering van het aantal schoolmeesters in de voormalige Staatse Landen van Overmaas. Een jaar later bleek dat men vanuit Maastricht daar nog geen werk van had gemaakt, omdat: *'er hope ware dat zij bij de organisatie der scholen zouden aangesteld, en dus geholpen worden, zijnde zij reeds geëxamineerd'*. In 1798 drong de synode weer aan op beperking van het aantal schoolmeesters – *'die toch bij hun schoolambt wel iets anders tot verkrijging van hunnen onderhoud verrichten kunnen'* – en stelde voor een verzoek te richten aan het Zendeling Genootschap te Rotterdam om liefdegaven voor Zuid-Limburg te sturen.¹³

Bij de komst van de Fransen had Bogman zijn post in Nieuwenhagen verlaten, omdat de gemeente naast hem een andere onderwijzer had benoemd – *'Waar aan geen andere oorzaken toe te schrijven zijn als den revolutionnaires tijd – alles wilde wat nieuws hebben'* – en vestigde hij zich op last van de Synode van Gelderland in Heerlen, omdat in zijn eigenlijke standplaats geen geloofsgenoten meer woonden. Iedere zondag nam hij tweemaal de kerkdienst waar en werd daarvoor betaald uit de liefdegaven van de synode. Net als in Nieuwenhagen hield Bogman in Heerlen school. Hij leerde de kinderen van katholieken en protestanten lezen, schrijven en zingen in zowel de Nederlandse als Duitse taal en kreeg

daarvoor per kind een bepaald bedrag aan schoolgeld per maand. In 1804 kreeg Heerlen weer een eigen predikant in de persoon van dominee Christiaan Cramer. Hij deed in 1805 zijn intrede, maar vertrok alweer in 1807. Bogman bleef op zijn post gehandhaafd en kreeg boven de bijdrage van de synode jaarlijks een traktement uit een inschrijvingslijst van de plaatselijke hervormde geloofsgemeenschap.¹⁴

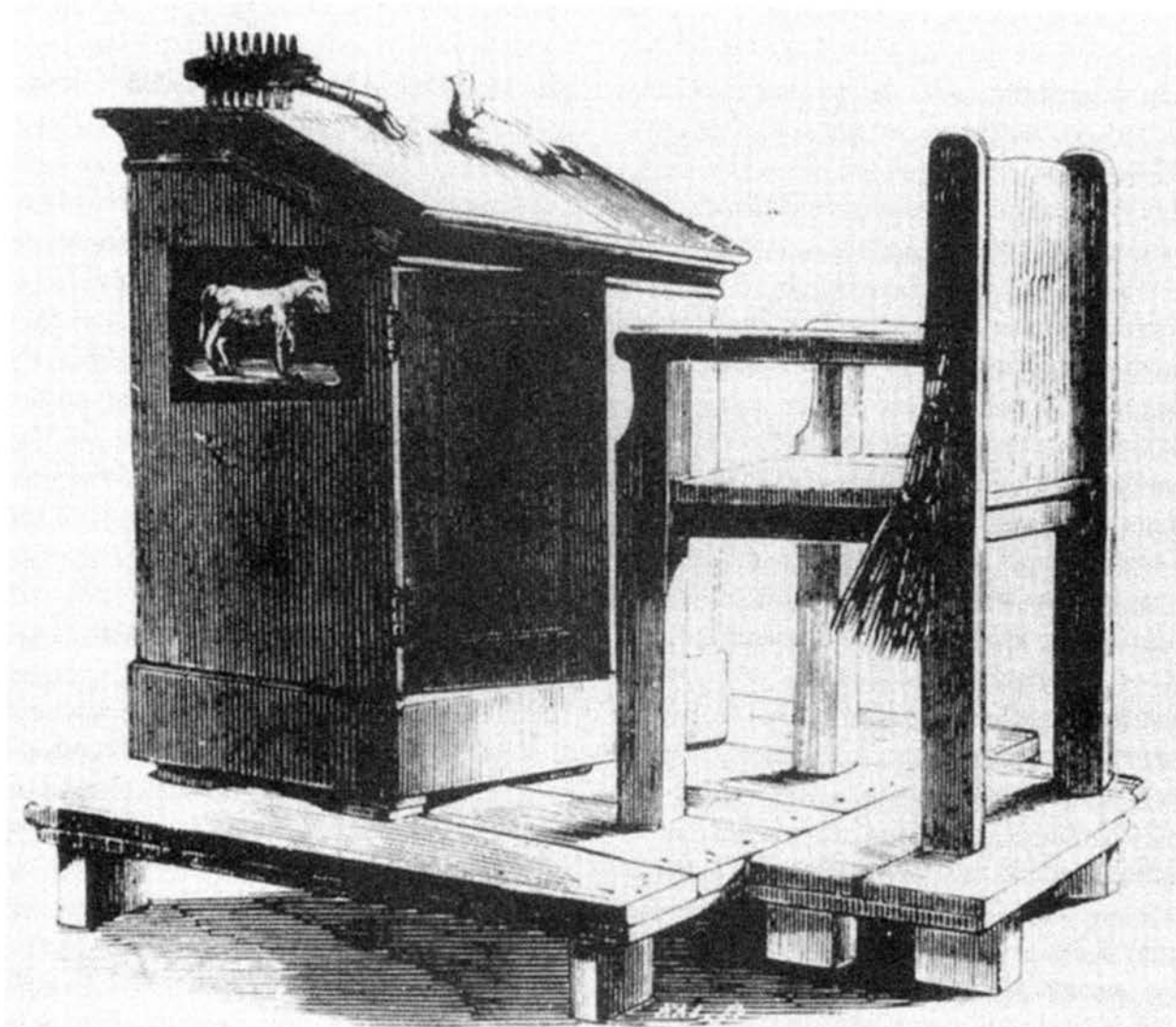
In Heerlen was de hervormde eredienst altijd gehouden in de Nederlandse taal. Naar aanleiding van de problemen in 1804 rond de uitoefening van de protestantse eredienst besloot de Synode van Gelderland direct in de vacante predikantplaats te voorzien en er bij gebrek aan Nederlandse predikanten een 'hoogduitse' herder te benoemen. Daarbij was uitdrukkelijk bepaald dat het bijbellezen in de Nederlandse taal diende te gebeuren en dat de liederen en de psalmen gezongen moesten worden welke in de Nederlandse Hervormde Kerk in gebruik waren of zouden worden ingevoerd. Ook was men verplicht bij het bedienen van de doop en het avondmaal de formulieren van die kerk te gebruiken. Op 16 april 1816 zou koning Willem I voor Heerlen een predikant 'voor de hoog- en neder-duitse talen' benoemen.¹⁵

Eind 1797 gaf behalve Bogman ook nog een katholieke schoolmeester les. Hertz moest zich na zijn terugkomst tevreden stellen met het geven van onderricht aan de kinderen van de hervormde religie, terwijl hij ook weer begon met het waarnemen van zijn kerkelijke taken.¹⁶ Een verslag over het kanton Heerlen uit juli 1798 vermeldt dat de schoolmeesters allemaal patriotten waren en er niet één is die werkelijk verdiende die functie te mogen uitoefenen.¹⁷ Volgens een verklaring uit 1801 van de burgemeester kwamen er minstens twee honderd kinderen in de hele gemeente in aanmerking voor onderwijs. In Heerlen zelf had 'toute instruction réglée a cessée' nadat het schoolhuis van bestemming was veranderd. Enkele privé-personen onderwezen kinderen in lezen,

schrijven en rekenen. Er werd Nederlands en Duits onderricht gegeven. Er was toen alleen een indertijd aangestelde onderwijzer werkzaam te Heerlerheide.¹⁸ Dat was vanaf 1787 Herman Daniël. Hij overleed op 8 maart 1802.¹⁹ Uit een enquête van september 1814 blijkt dat Heerlen weliswaar geen *école primaire publique* had, maar dat er wel drie schoolmeesters actief waren, te weten: Bogman, Bekkers en Durlinger. Zij leerden kinderen lezen en schrijven, de eerste in de Nederlandse taal, de anderen in het Duits. Hun scholen waren nooit officieel erkend en geen van hen had een toelating tot onderwijzer. In 1808 was de 28-jarige Ludwig Adolph Preusser dominee geworden in Heerlen. Hij kwam van Wickradberg en was in 1780 te Dillenburg geboren. In zijn predikantwoning begon hij een Hoogduitse en Franse school, waar hij de kinderen – naast lezen en schrijven – in het Duits, Frans en Latijn onderrichtte, bovendien rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis gaf en onderwees in wat verder nuttig was. In Nieuwenhagen hield niemand school.²⁰ Toen Preusser in 1808 begon, gaf hij direct aan Bogman te kennen dat deze geen schoolmeester meer was, omdat hij een aanstelling had tot predikant en onderwijzer. Preusser bood Bogman honderd franken aan wanneer hij Heerlen verliet, maar deze weigerde. In de winter bezochten 160 tot 170 kinderen zijn school en in de zomer 50 tot 80, terwijl er nog geen 25 les kregen bij Preusser.²¹

Koninkrijk der Nederlanden

Het Congres van Wenen stelde in 1815 het grondgebied vast van de nieuwe staat van het Koninkrijk der Nederlanden. Het in de Franse Tijd in de praktijk schromelijk verwaarloosde onderwijs werd aangepakt. Het Noord-Nederlandse schoolwezen was geregeld bij de schoolwet uit 1806. Die bleef in 1814 gehandhaafd en werd, na intrekking van alle bestaande onderwijsverordeningen, van-

18e-eeuwse lessenaar met stoel voor een schoolmeester. Op de klep de 'ongeluksvogel' die naar een lastige leerling werd gegooid. Die ontving na het terugbrengen van deze vogel een bestraffing met de plak of roede of kreeg een ezelsbord omgehangen.

af 1 juni 1815 van toepassing verklaard in de steden Maastricht en Venlo en in de oude Landen van Overmaas. De provincie Limburg viel onder het negende district van de Provinciale Commissie van Onderwijs in de provincie Noord-Brabant. Schoolopziener van Limburg was van 1815-1817 de Maastrichtse advocaat Jan Jacob Sassen. In 1817 richtte Koning Willem I in iedere Zuidelijke Provincie en in het Groothertogdom Luxemburg een Tijdelijke Jury op voor het lager en middelbaar onderwijs. Op 7 november van dat jaar werd het negende schooldistrict van de provincie Noord-Brabant opgeheven en Limburg op dezelfde voet behandeld als de overige zuidelijke

provinciën. Mr. Willem Adriaan Pillera en Christoph Johann Walter werden inspecteurs van het eerste schooldistrict, waaronder ook Heerlen behoorde. In 1821 volgde de vervanging van de Tijdelijke Jury door een Provinciale Commissie van onderwijs.²²

Het gemeentebestuur was in 1815 vol lof over het initiatief van Preusser en vroeg schoolopziener Sassen dan ook de predikant een admmissie te geven als schoolmeester van de tweede klasse én een rijksbijdrage.²³ Om aan de eisen van dat laatste te voldoen herstelde de gemeente in 1816 het schoolhuis.²⁴ In 1817 pleitte de gemeenteraad voor twee onderwijzers te Heerlen en één voor Heerlerheide. In 1817/1819 werkte men aan de

oprichting van een schoolfonds en aan een plan voor de organisatie van het onderwijs. Op 14 april 1817 benoemde de raad tot leden van de commissie voor het schoolfonds: B. Sijstermans, J.H. Lamberts en burgemeester J.G. Kemmerling.²⁵ Het is duidelijk dat burgemeester Johan Gerard Kemmerling – een zoon van een schoolmeester en notaris uit Gulpen – een grote voorstander was van verbeterd onderwijs.²⁶ In december 1817 kreeg de gemeente één wedde van f 200,- voor Heerlen en één voor Heerlerheide, welke laatste niet gebruikt werd.²⁷ Op 30 januari 1818 nam de gemeenteraad een aantal besluiten over schoolbenodigdheden en over een onderwijzerswoning te Heerlerheide.²⁸ In dat jaar kwam er ook een definitief plan voor de regeling van het onderwijs.²⁹ De gemeenteraad formeerde op 9 september 1819 een schoolcommissie voor de twee scholen in Heerlen en voor de toekomstige school in Heerlerheide, onder voorzitterschap van de schout en met als leden de rooms-katholieke pastoor, de hervormde predikant, de vrederechter A. J. Bischoff en gemeenteraadslid B. Sijstermans. Zij werd in 1820 uitgebreid met raadslid M. Penners en met gemeentesecretaris J.W.D. Smeets.³⁰

Preusser had zich vanaf zijn achttiende levensjaar verdiept in het onderwijs op volksscholen en in de opvoeding in het algemeen. Hij was privéleraar geweest in Frankfurt en daarna rector van een openbare school. In 1808 deed hij zijn intrede als predikant van Heerlen. In zijn beroepsbrief had uitdrukkelijk gestaan dat hij ook de zorg voor de gemeente Valkenburg op zich zou nemen: *'doch deze niet anders, dan Hoog-Duits predikende, en deze taal te Valkenburg vreemd zijnde, beantwoordde dit niet bij den duur aan het doel'*. Medio 1815 vroeg hij koning Willem I tevergeefs hem te benoemen tot directeur voor het schoolwezen voor het Nederlandse grondgebied op de rechter Maasoever.³¹ Wat Bogman betraf, stelde het gemeentebestuur voor hem toe te laten als schoolmeester van de derde klasse

en om hem een benoeming te geven in Nieuwenhagen, zodat ook daar weer werd schoolgehouden. Met een jaarlijkse rijks-toelage van honderd gulden en een bijdrage van vijftig gulden van de gemeente, moest hij kunnen voorzien in zijn levensonderhoud. Ook pleitte men voor het handhaven van Durlinger te Heerlerheide als schoolmeester in de derde klasse en vroeg men voor Heerlen een tweede onderwijzer in de tweede klasse.³² Conform de voorschriften en bepalingen kreeg Bogman op 30 juli 1815 een *'Bewijs van Algemeene Toelating tot Schoolonderwijzer zonder Rang'*.³³ Ook Preusser ontving zo'n akte.³⁴

Koster, voorlezer en voorzanger

Het classicaal bestuur te Maastricht gaf Bogman in 1816 op als koster en voorlezer van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Heerlen. Koning Willem I benoemde hem op 13 augustus 1816 in die functies, maar de kerkenraad vroeg op 2 september de intrekking ervan.³⁵ Zij lieten de commissaris-generaal Ocker Repelaer van Driel van de zaken voor de Hervormde Eredienst in 's-Gravenhage weten, dat na de inbezitting van onze regio door de Fransen, predikant Schultz en koster-schoolmeester Hertz vertrokken waren. De predikanten van Maastricht hadden van tijd tot tijd dienst gehouden in Heerlen en daarbij trad schoolmeester Bogman op als voorlezer. Die situatie bleef gehandhaafd nadat Heerlen weer een eigen dominee had. Rond 1810 had Bogman zijn werkzaamheden gestaakt en vanaf dat moment verscheen hij nog maar zelden in de kerk. Hij verstond de Duitse taal niet, was onbekwaam in het zingen en omdat Jan Hendrik Krop al jaren lang als koster functioneerde en Jan Hendrik Struik als organist, kon *'de gemeente het onregelmatig Hollands leezen en voorzingen van Sr. Bochtman wel missen'*. Voor het luiden van de klokken zorgde een zekere Pelt. Die drie kerkelijke bedienaren werden betaald

uit een toelage van f 100,- die de koning op 16 april 1816 aan de gemeente had toegekend, die het op haar beurt in de kerkenraadsvergadering van 1 juni prompt verdeelde tussen de koster, de organist en de klokkenluider. Het besluit om Bogman officieel te benoemen tot koster, betekende dat hij voor die rijksbijdrage in aanmerking kwam. De kerkenraad meende dat de commissaris-generaal was misleid door Bogman's opgave als werkelijke koster en voorlezer en besloot op 30 augustus Ocker Repelaer van Driel te vragen bij de koning een voorstel in te dienen tot intrekking van de benoeming en tot toekennen van de toelage aan Struik en Krop. Enige dagen eerder had de kerkenraad van de commissaris-generaal de nieuwe reglementen ontvangen op het examen en de toelating tot het ambt van predikant; de classicale akten; het godsdienstonderwijs; de kerkvisitatie en over de correspondentie.³⁶ Vanuit Den Haag werd informatie opgevraagd bij het classicaal bestuur in Maastricht.³⁷

Bij de kerkvisitatie te Heerlen in september 1816 bleek dat Preusser met succes iedere zondagmiddag *'eerst eene korte leerrede, en vervolgens eene catechisatie over den Heidelbergsche Catechismus voor jonge lieden'* had ingevoerd. Wel vroegen de visitatoren zich af of de door hem opgerichte school niet beneden de waardigheid van zijn ambt was en hem te veel afhield van zijn eigenlijke taak. Met verwondering constateerden ze dat in de dagen *'der verwarring en afscheiding dezer gemeente van de consistoriale kerk te Maastricht'* de wettig aangestelde voorlezer en voorzanger Bogman ontslagen was en dat men een organist en een koster had aangenomen. Gods Woord werd niet meer voorgelezen en de zang werd niet meer geleid door een voorzanger, terwijl dat toch wezenlijk deel uitmaakte van de dienst. Met het grootste misnoegen bemerkten ze dat er verzet was tegen de officiële benoeming van Bogman door de koning. Op 29 september 1816 nam de secretaris van het classicaal

bestuur Bogman onverwacht een examen af en bleken volgens hem de argumenten voor het ontslag niet op te gaan. Bovendien had Bogman jarenlang in de Duitse taal voorgelezen en gezongen in de kerk en had hij kinderen onderwijs gegeven in die taal, zowel in het lezen, schrijven als zingen. Met verontwaardiging had het bestuur tijdens een kerkvisitatie geconstateerd dat de kerkenraad een aantal zaken had ingevoerd om Bogman te weren. Zo begon de dienst zonder bijbellezing en werd het gezang niet geleid door een voorzanger. Het classicaal bestuur kon zich voorstellen dat de bejaarde Bogman de zangwijze van hele, halve en kwartnoten niet helemaal beheerste, maar was verder van mening dat zijn zingen niet tot verwarring leidde, omdat de organist de toon aangaf en de zang begeleidde. De oprichting van een *'Hoogduitse school'* ten huize van de predikant en het hem ontzeggen van het voorlezen en voorzingen, griefden Bogman en hadden nadelige gevolgen voor hem. Voortaan bezocht hij met minder vlijt de kerkelijke diensten. Toch genoot hij nog in het algemeen het respect van de mensen. De burgemeester van Heerlen had hem zelfs nog aanbevolen voor de post van schoolmeester te Nieuwenhagen bij de nieuwe organisatie van het schoolwezen.³⁸ Vanuit Maastricht werd de commissaris-generaal voor de zaken van de Hervormde Eredienst in 's-Gravenhage erop attent gemaakt dat er op het platteland nooit afzonderlijke kosteren waren benoemd en dat zoiets ook strijdig was met het Koninklijk Besluit van 13 augustus 1816 en zijn dispositie van 19 augustus waarbij slechts één persoon benoemd werd in elke plattelandsgemeente voor de functies van koster, voorlezer en voorzanger. De persoon van Jan Hendrik Krop was bij het classicaal bestuur onbekend als koster, wel echter als oppasser en boodschapper. Organisten op het platteland – die van Valkenburg uitgezonderd – genoten evenmin een staatsalaris. In Heerlen kon men gemakkelijk in zijn onderhoud voor-

zien. De commissaris-generaal liet de kerkenraad weten dat haar verzoek ongegrond was en dat er duidelijk sprake was van eigenbelang en partijdigheid. Hij gelastte op 8 oktober 1816 Bogman direct aan te stellen en te laten functioneren.³⁹ Daarop werd hij ontboden in de kerkenraadsvergadering van 18 oktober. Volgens het verslag daarvan kreeg hij de opdracht om met ingang van de eerstvolgende zondag zijn ambt waar te nemen. Daarop verklaarde hij volgens het officiële verslag van de bijeenkomst dat hij nooit koster, voorlezer en voorzanger was geweest in Heerlen, maar dat hij alleen enige tijd die vacature had bediend en dat hij vanaf 1811 niet meer als zodanig had gefunctioneerd. Ook liet hij volgens het verslag weten nooit naar die post te hebben gesolliciteerd en dat ook in de toekomst niet te zullen doen. De koning had hem weliswaar benoemd, maar hij wilde die benoeming niet aannemen, omdat hij vanwege zijn hoge leeftijd die post niet meer behoorlijk kon bedienen en omdat Nieuwenhagen te ver van Heerlen verwijderd lag.⁴⁰

Op 29 oktober meldde ouderling J.G. Kemmerling uit Heerlen zich bij de scriba B.A. Jonckers van het classicaal bestuur te Maastricht om hem te informeren over het besluit van Bogman en om tegelijkertijd van gedachten te wisselen over een nieuw te benoemen persoon. Maar over dat laatste repte hij met geen woord, hoewel men een Duitser uit Waldniel op het oog had. Tot zijn verbazing toonde de secretaris hem een brief van Bogman waarin die verklaarde onder druk afstand te hebben gedaan van zijn benoeming. In een drie uur durend gesprek wees Jonckers de ouderling erop dat Bogman door de regering was benoemd en dat de kerkenraad hem niet kon ontslaan. Kemmerling liet merken niets af te weten van een oude benoeming en stelde dat Bogman op 18 oktober 's ochtends de predikant had medegedeeld zijn functie neer te leggen. 's Avonds was vergaderd om alles officieel te regelen. Dat had lang geduurd

omdat de akte van afstand wel zesmaal was gewijzigd. Na het voorlezen van de gevoerde correspondentie over de kwestie, zag Kemmerling in dat het beter was om de zaak te laten rusten. Jonckers raadde hem aan te wachten tot Bogman naar Nieuwenhagen was vertrokken waarmee het probleem vanzelf zou zijn opgelost. Kemmerling gaf tenslotte toe dat Bogman capabel was in het onderrichten van kinderen en ook een braaf man, maar ook dacht dat Preusser hem als schoolmeester in de weg stond. De scriba liet zich ontvallen dat Kemmerling niet onpartijdig was, aangezien hij de beste vriend van Preusser was. Hij beaamde dat en hij vertelde dat de predikant door hem naar Heerlen was gekomen.⁴¹

Heel anders klonk het verslag van die bijeenkomst door Bogman. Hem was te kennen gegeven dat er geen orgel meer gespeeld zou worden en dat ook de klokken niet werden geluid, kortom de koster zou van niemand enige hulp krijgen bij zijn werk. Hij werd gedwongen oud-bier [in Limburg meestal alt of 'aajt' genoemd] te drinken, terwijl diaken J.W.D. Smeets hem de deur versperde toen hij wilde vertrekken. Tevergeefs vroeg Bogman hem ten minste het lopende jaar te laten uitdienen. Nadat hij een afstandsverklaring had getekend, wilde Preusser hem nog dwingen zijn huis van de hand te doen. Notaris J.G. Kemmerling had daarvoor al iets opgesteld, maar Bogman weigerde te tekenen. Meer dan eens zei Preusser: *'Ik wil het zoo hebben, zoo moet het zijn, en anders zult gij zien hoe het gaat'*. Bogman zag in dat het geen zin had hiermee door te gaan en onder de belofte van een traktement van 600 franken voor Nieuwenhagen nam hij ontslag. Wel weigerde hij geld terug te betalen wanneer hij een salaris ontving als schoolmeester van Nieuwenhagen. Thuisgekomen viel hij flauw. Zijn vrouw vroeg daarop een kopie van de akte van afstand, maar kreeg die niet. Wel werd haar meegedeeld dat haar man het stuk uit vrije wil had getekend. Bogman liet Jonckers

weten: *'God is het bekend, hoe ik van dien duytsche predikant vervolgt ben geworden, soo lange als hij in de gemeente is en niet anders als over het schoolhouden. Hij heeft hem door den afroeper voor gemeene schoolmeester laaten bekend maaken ... God sal die ongeregte pruyser wel vinde voor het geene hij aan mijn heeft gedaan'*.⁴² Op 24 oktober drong het classicaal bestuur aan op toezending van informatie over de kwestie.⁴³ Aan de predikant was intussen over de kwestie een brief geschreven. Volgens de kerkenraad had Bogman ofwel berouw gekregen van zijn verklaring, ofwel elders raad ingewonnen. De predikant ontbood hem daarop op 30 oktober bij hem thuis, maar hij weigerde te komen. De kerkenraad tekende bij het classicaal bestuur protest aan tegen het rapport dat was opgemaakt, zonder dat zij zelf gehoord was. Ook ontkende zij Bogman dronken te hebben gevoerd.⁴⁴

Escalatie van het conflict

De kerkenraad vroeg de commissaris-generaal een commissie te benoemen die een onderzoek moest instellen naar het door Jonckers opgestelde rapport en die zelf de zaak ter plaatse zou bekijken. Zij was er stellig van overtuigd dat daaruit zou blijken dat de voorzitter van het classicaal bestuur zich partijdig had opgesteld omdat hij Bogman had voorgedragen zonder de kerkenraad van Heerlen te hebben gehoord, en dat de secretaris hem tegen de waarheid in capabel had verklaard. Het examen in Maastricht was bovendien alleen door de scriba afgenomen zonder dat iemand van het bestuur aanwezig was. Kemmerling liet Jonckers weten dat hij twijfelde aan diens onpartijdigheid. Het geklets in Heerlen vond hij hoogst onaangenaam, zowel voor hem als burgemeester als voor de hele kerkenraad. Bogman had overigens na de kerkenraadsvergadering meer dan een uur in een bierherberg doorgebracht en daar had men niets van een dronkenschap gemerkt.⁴⁵

Bogman berichtte Jonckers op 3 november dat Preusser geen Hollanders kon uitstaan en dat hij net als Kemmerling in zijn hart een Fransman was. De koster verklaarde voor het huis van Oranje te zijn. Volgens hem drongen de katholieken erop aan dat hij bleef. De verwijdering tussen Preusser en Jonckers nam toe. De eerste dreigde hem voor het vredegerecht te slepen vanwege de verspreiding van een vals gerucht. De laatste wees de predikant erop conform de reglementen gehandeld te hebben. Ook verklaarde hij dat hem gebleken was dat Bogman voldoende Duits verstond en in deze taal kon schrijven om als voorlezer en koster te kunnen functioneren. Bovendien liet Jonckers weten voortaan geen brieven meer in het Duitse schrift te accepteren. Bij Bogman werd navraag gedaan naar het waarheidsgehalte van de beschuldiging van het herbergbezoek na de bewuste kerkenraadsvergadering. Hij ontkende ooit van zijn leven dronken te zijn geweest en bevestigde dat hij, na zich wat beter gevoeld te hebben, inderdaad bij zijn buurman Martens voor zes oord jong-bier gedronken had om een beetje bij te komen.⁴⁶

Vanuit 's-Gravenhage werden informatie ingewonnen te Maastricht. Het classicaal bestuur besprak de kwestie in zijn bijeenkomst van 27 november en hechtte meer geloof aan de bewering van Bogman dat hij: *'door beloften misleid, door bedreigingen gedrongen, en door het opdringen van oud-bier vervoerd'* was tot het ondertekenen van zijn ontslag. De kerkenraad deed het voorkomen dat Bogman gezegd zou hebben nooit koster of voorzanger te Heerlen te zijn geweest en dat hij die post alleen tijdens de vacature had bediend. Het classicaal bestuur merkte hierbij op dat Bogman een officiële benoeming had van de Raad van State uit 1775 en geautoriseerd en zelfs verplicht was de kerkdienst in Heerlen waar te nemen zo dikwijls hij daartoe geroepen werd. De Gelderse Synode had hem naar Heerlen verplaatst en daarheen was hij ook verhuisd.

Toen Heerlen opnieuw een eigen predikant kreeg, ontving Bogman zelfs een vergoeding voor zijn diensten. Het was waar dat hij niet meer als voorlezer en koster had gefunctioneerd, maar iedereen in Heerlen wist dat de predikant een voorkeur had voor zijn 'ondermeester' en dat hij die had ingeschakeld. Daarin lag de oorzaak van de verwijdering tussen predikant en Bogman. Dat hij niet naar zijn post had gesolliciteerd kon men in Maastricht maar moeilijk geloven, omdat hij zowel bij schoolopziener Sassen als bij de voorzitter van het classicaal bestuur alle mogelijke moeite had gedaan om in zijn post gehandhaafd te blijven. Ook de vrijwillige afstand van zijn ambt werd tegengesproken door de blijdschap en vreugde waarmee Bogman, met tranen in de ogen, de voorzitter en secretaris van het bestuur dankte, toen hij te horen kreeg dat de koning hem had benoemd. Dat hij akkoord zou gaan met de belofte van een eventuele plaatsing als schoolmeester te Nieuwenhagen met een salaris van 600 franken, kon het bestuur zich niet voorstellen: in Heerlen had hij een vaste aanstelling, genoot hij een salaris van f 100,- en had hij 150 tot 160 leerlingen, ondanks het feit dat ook nog andere gereformeerden en katholieken schoolhielden. De conclusie van het classicaal bestuur was duidelijk: predikant en kerkenraad hadden Bogman met onbetamelijke middelen gedwongen afstand te doen van zijn benoeming. Wees daarop ook niet de duur van de vergadering van vijf uur 's middags tot half negen 's avonds? Een vrijwillige afstandsverklaring zou slechts korte tijd in beslag hebben genomen. Het stilzwijgen daarover van de zijde van de kerkenraad plaatste de zaak niet in het gunstigste daglicht. Alles bij elkaar reden genoeg om de vergadering eerder te betitelen als een informele en onstuimige bijeenkomst dan als een behoorlijke kerkenraadsvergadering.⁴⁷ Preusser noteerde daarop: *'Seinem Character gemäß unter lügenhaften Außungen und boshaften Schmähungen gegen den*

Kirchenrath seine freiwillige Entsagung leugnet und behauptet dazu gezwungen zu seyn, so ist er dennoch unter Begünstigung der Herrn Prediger Verloren und Jonkers fortfahrend in Function geblieben'.⁴⁸

Op zondag 8 december ontstonden er weer problemen tussen koster en predikant. Bogman weigerde een door Preusser opgesteld stuk te tekenen. Het orgel werd niet bespeeld. Bogman kreeg opdracht de klok te luiden en hoorde pas vlak voor de dienst welke liederen gezongen moesten worden, terwijl hij het eerste nooit en het tweede al jarenlang niet meer had gedaan. Een week later verliep alles beter, hoewel de predikant zijn koster uitschold voor os en ezel. Het orgel bleef vanaf het begin van 1817 zwijgen vanwege de disharmonie met Bogman en omdat er geen geld was om de organist te betalen.⁴⁹

Op 1 januari 1817 besloot de kerkenraad de jaarlijkse bestuurswisseling in haar college pas te laten doorgaan wanneer de rust en orde in de geloofsgemeenschap was teruggekeerd en wanneer haar recht was gedaan met betrekking tot de klachten van Bogman. Half januari werd Bogman in Heerlen in zijn functie toegelaten. Het gevolg was dat in de godsdienstoefeningen alleen Gods Woord werd verkondigd. De stichtende gezangen werden niet meer gehouden om de spot van katholieken te voorkomen, en ergernis en verdriet van de protestanten. Alle lidmaten van de hervormde gemeente weigerden nog iets bij te dragen voor de organist, zolang Bogman voorzanger was. Het grootste gedeelte van de geloofsgemeenschap kwam niet meer ter kerke. Nogmaals wendde de kerkenraad zich tot de minister in 's-Gravenhage, zij betichtte opnieuw de voorzitter en secretaris van het classicaal bestuur als heerszuchtige liederen die beledigd waren omdat ze gepasseerd waren en die alleen uit waren op het behoud van hun reputatie, om tenslotte duidelijk te benadrukken dat vanuit Heerlen de waarheid was medegedeeld.⁵⁰ Op 26 maart besloot het classicaal bestuur te

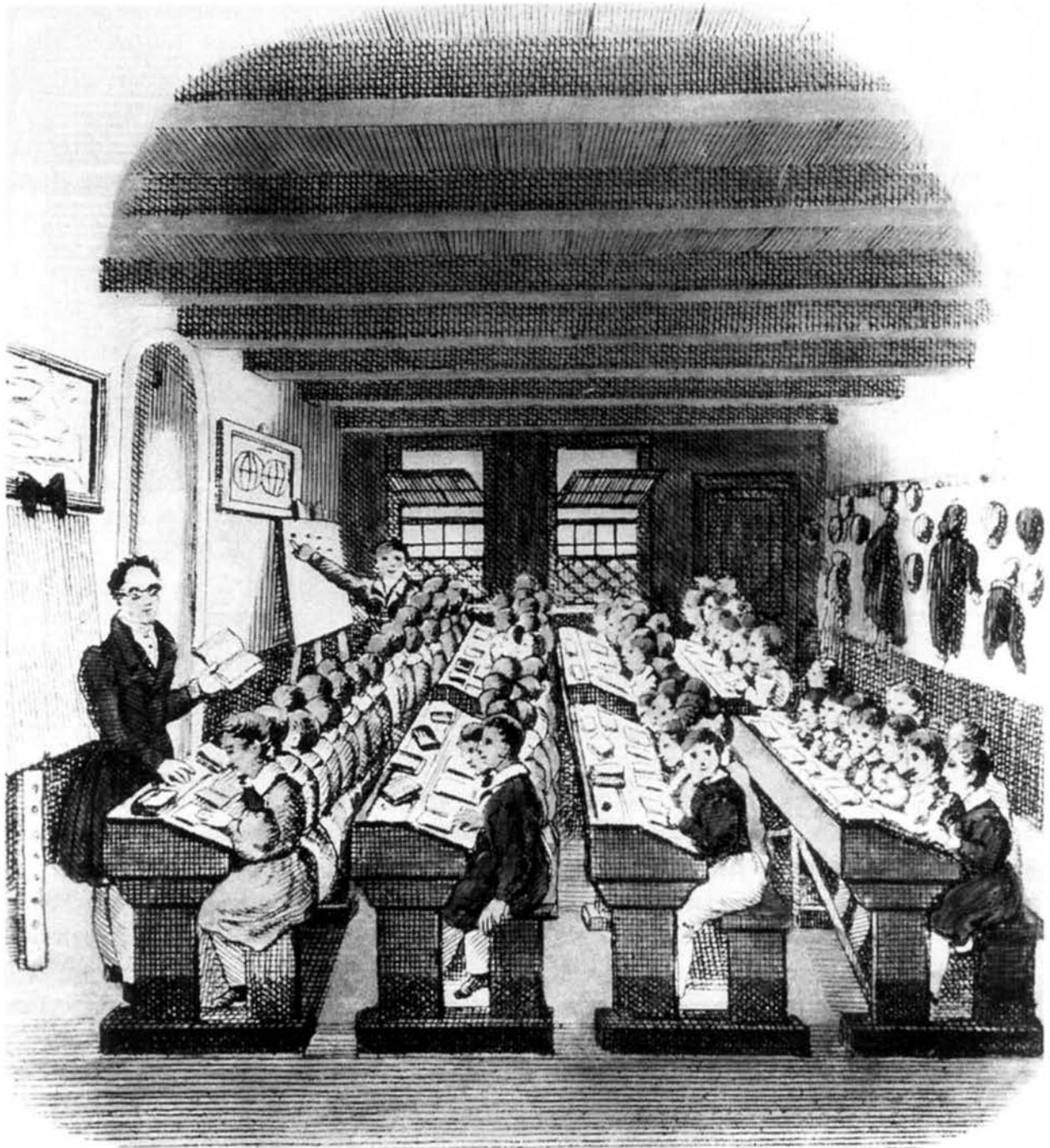
De oude onderwijssituatie. De leerlingen zitten kriskras door elkaar en zijn sterk aangewezen op zelfwerkzaamheid. De onderwijzer heeft nauwelijks hulpmiddelen ter beschikking.

Houtsnede J. van de Venne, 18e eeuw.

handelen conform het besluit van de commissaris-generaal van 30 januari 1817 en de zaak over te laten aan het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg. Daarbij moest alle schijn van partijdigheid worden voorkomen, temeer daar: *'in die oorden nauwelijks herstelde Protestansche Kerken ... bestaan en bloei grootendeels van derzelver onderlinge harmonie afhankelijk zijn'*.⁵¹ Op 8 april vond in Maastricht ten huize van dominee D.C. Harmsen een vriendschappelijke bijeenkomst plaats, waarbij uit Heerlen aanwezig waren Kemmerling en Nolens en dominee Jacobus Verloren van het classicaal bestuur. Als bemiddelaren traden op de predikanten F.W. Danzmann en Harmsen. De bedachte oplossing voor het conflict – aftreden van Bogman met behoud van zijn salaris als

voorlezer van Heerlen tot hij in functie trad te Nieuwenhagen – ketste af op de weigering van de onderwijzer om het opgestelde contract te ondertekenen.⁵²

Men bleef klagen over Bogman.⁵³ Om tot een oplossing van de problemen in Heerlen te geraken werd de zaak behandeld in de vergadering van het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg op 8 mei 1817. Daarvoor werd ook Bogman en een afvaardiging van de kerkenraad uitgenodigd. Om iedere vorm van partijdigheid te vermijden, werden de voorzitter en de secretaris van het classicaal bestuur vervangen door respectievelijk dominee Danzmann en predikant J.H. Essers van Gulpen. Tevens waren aanwezig dominee Harmsen, twee predikanten uit Brussel en ouderling G.J.C. van Slijpe. Als afgevaar-

Een modern schoollokaal aan het begin van de 19e eeuw. De leerlingen krijgen een meer gestructureerd onderwijsaanbod en zitten naar leeftijd en vorderingen in 'klassen' bijeen. Schrijfborden en letterkasten doen hun intrede. Grote vensters zorgen voor voldoende licht en frisse lucht. Zo ongeveer heeft ook het leslokaal in het nieuwe schoolhuis uit 1786 in Heerlen eruit gezien.

digden uit Heerlen verschenen predikant Preusser en diaken Camp. Zij gaven enerzijds te kennen de zaak in der minne te willen regelen, anderzijds dat ze niets zouden doen of ergens mee akkoord zouden gaan wat tegen de waardigheid van hun ambt of tegen het welzijn van de geloofsgemeenschap inging. Zij stelden voor af te

zien van een schadevergoeding voor de betalingen uit de diaconiekas aan Krop en Struik. Preusser wilde zelfs uit eigen beurs vijftig gulden geven, maar dan moest Bogman wel ontslag nemen of ontslagen worden omdat hij als voorlezer en voorzanger ongeschikt was. Het argument dat Bogman niet verplicht was om zijn dienst in de Duitse taal

te doen, werd door de deputatie uit Heerlen krachtig bestreden: *'und behauptet, daß der Unkunde des Vorlesers willen keine Veränderung im Gottesdienst statt finden könne'*. Vervolgens werd Bogman ontboden. Hij wilde ontslag nemen wanneer de kerkenraad van Heerlen via de burgemeester van Nieuwenhagen zijn aanstelling tot onderwijzer aldaar bewerkstelligde. De afvaardiging verklaarde dat ze met zo'n benoeming niets te maken had. Men kwam er niet uit.⁵⁴

De predikant van Heerlen wendde zich daarop tot het gemeentebestuur van Nieuwenhagen, maar J.G. Kemmerling liet in zijn functie van burgemeester van die plaats weten niets van doen te hebben met het kerkbestuur van Limburg. Dat was een zaak van Gedeputeerde Staten.⁵⁵ Van 11 mei tot 14 juni kwam Bogman niet opdagen, zodat in die periode op geen enkele zondagmorgen en middag een kerkdienst gehouden werd. De kerkenraad besloot op 15 juni hem niet meer toe te laten, omdat de commissaris-generaal in zijn brief van 22 mei niet gelast had Bogman weer te laten functioneren, maar alleen bepaald had dat hij de honderd gulden inkomsten zou genieten totdat er een schadeloosstelling was geregeld. Zij had intussen op 12 mei bij het rijk toestemming gevraagd om een nieuwe koster, voorlezer en voorzanger te beroepen.⁵⁶

Op 28 mei tekende het classicaal bestuur bij het provinciaal kerkbestuur protest aan tegen de beledigingen en laster vanuit Heerlen tegen haar in het algemeen en de voorzitter en secretaris in het bijzonder. Een dag later liet het Provinciaal Kerkbestuur de commissaris-generaal weten het te betreuren dat de kerkenraad niet eerst contact had opgenomen met dominee Verloren, aan wie met name de hervormden van Heerlen in het verleden zo veel te danken hadden, om de zaak in alle redelijkheid te schikken. Het kerkbestuur stelde dat Bogman geen ontslag had kunnen nemen in de kerkenraad en dat zij onbevoegd was het aan te nemen, omdat alle zaken ontbonden moesten worden op

dezelfde wijze als waarop ze waren aangegaan. Volgens het bestuur waren er voldoende redenen om Bogman in zijn functie te handhaven, maar omdat de al dan niet gegronde vooroordelen bij de kerkenraad zouden blijven bestaan, met alle nadelige gevolgen vandien voor de godsdienst, stelde men voor het Koninklijk Besluit waarbij Bogman was aangesteld te handhaven en hem een pensioen toe te kennen dat net zo groot was als het hem toegekende traktement. 's Lands schatkist zou daarmee niet al te lang bezwaard worden, omdat Bogman al op leeftijd was. Een ander bekwaam koster, voorlezer en voorzanger uit de Noordelijke Provinciën diende dan benoemd te worden in Heerlen. Met grote verontwaardiging nam het classicaal bestuur op 28 mei kennis van de brief van 15 januari 1817 die de kerkenraad van Heerlen aan de commissaris-generaal had verzonden. De commissaris-generaal liet op 5 juni weten dat er geen gegronde redenen waren om Bogman te laten ontslaan. Ook lag het buiten zijn bevoegdheden voor hem een pensioen aan te vragen bij de koning. Wel wilde hij het ontslag voor de man aanvragen, mits de kerkenraad zorgde voor een redelijke vergoeding en zij de kwestie op de een of andere manier in der minne met hem regelde. Ook drong hij aan te zorgen voor het herstel van de vrede en rust en de liefde en eendracht in haar gemeente.⁵⁷ Op 30 juli behandelde het bestuur de reactie op dat stuk vanuit Den Haag. Tot tevredenheid constateerde het dat commissaris-generaal Ocker Repelaer-van Driel met een *'verachtend stilzwijgen'* was voorbijgegaan aan de beledigingen aan zijn adres en besloot hetzelfde te doen om nieuwe onrust en twist te voorkomen en de zaak niet meer ter tafel te brengen bij het Provinciaal Kerkbestuur. *'Tenminsten indien die twistzieke kerkenraad niet door nieuwe beledigingen en wangedrag de oude schuld verkoos te verzwaren'*.⁵⁸ Bij de kerkvisitatie op 7 juli bleek dat koster Bogman niet was uitgenodigd omdat hij vanaf 11 mei zijn taken

verzuimde, hij dagelijks de herberg bezocht, 'en dat voorts de overige klagten dezelfde bleven'. De visitatoren Verloren en Jonckers kwamen hem bij het uitgaan van de kerk tegen en nodigden Bogman uit voor een gesprek. De koster vertelde dat de predikant hem de deur had gewezen toen hij kwam informeren wat hij in de kerk moest doen. Wat het herbergbezoek betrof, dat klopte. Wanneer hij de hele dag had schoolgehouden voor meer dan 100 kinderen, ging hij inderdaad bij zijn buurman voor twee stuiver Luiks jong bier kopen. In het register van de kerkenraadsvergaderingen werd alleen genoteerd: 'Am 7.ten Juli 1817 hatte eine Kirchenvisitation durch die zwei Classical-Moderatoren Herrn Verloren und Jonckers statt. Es ist dabei nichts ungewöhnliches vorgefallen'.⁵⁹ Op 18 december 1817 vond de vernieuwing van de kerkenraad plaats. Uit het visitatierapport van medio 1818 bleek dat de twist tussen Bogman en de kerkenraad voorbij was.⁶⁰ Burgemeester Kemmerling was intussen op 15 januari 1818 overleden. Zijn opvolger A. Schultze trad al in juni 1820 terug, waarna J.W. Lintjens in die functie werd benoemd.⁶¹

Concurrentie

Eind 1817 verhuisde Durlinger van Heerlerheide naar Amstenrade en bleek onderwijzer Bekkers te zijn vertrokken naar de Lichtenberg onder Schaesberg. Peter Nicolaas Beumers – waarvan pastoor F.J. Page vond dat hij niet bekwaam was – werkte in 1818 te Heerlerheide als onderwijzer.⁶² Op 29 december van dat jaar deelde het gemeentebestuur de gouverneur mede, dat Bogman indertijd naar Heerlen was gekomen om een beter bestaan op te bouwen. Men had hem toen geduld, omdat er geen schoolmeester aanwezig was. De toelatingsakte die Sassen voor Bogman had uitgeschreven, vermeldde hem als schoolmeester van Nieuwenhagen en daar moest hij maar naar toe worden gestuurd. De akte vermeldt overigens niets

over Nieuwenhagen!⁶³ Henri Joseph Hubert Melchers was op 1 juli 1817 kapelaan geworden te Heerlen. Hij probeerde begin maart 1818 tevergeefs toegelaten te worden als onderwijzer. Hij overleed op 12 juni van dat jaar.⁶⁴ Op 1 juni 1815 had Jean Joseph Minus een benoeming tot kapelaan te Heerlen gekregen. Hij moest leven van de bescheiden opbrengst van collecten. Op 15 juli 1818 begon hij met het lesgeven in lezen en schrijven. Hij negeerde het bevel van de burgemeester om daarmee te stoppen.⁶⁵

Jan Hendrik Brull die jarenlang te Richterich de gemeenteschool had waargenomen, solliciteerde in 1818 naar de vacante onderwijzerspost in Heerlen vanwege het betere salaris. Ondanks zijn goede papieren was de examencommissie op 1 december 1818 van mening dat hij niet bekwaam was voor die post. In februari 1819 droeg pastoor Jean Chrétien Vanderheijden van Heerlen hem opnieuw voor, maar na een hernieuwd examen op 6 april wees de Tijdelijke Jury hem definitief af.⁶⁶ In januari 1819 informeerde de Tijdelijke Jury bij haar corresponderend lid A.J.H.J. Bloemarts te Venlo naar kandidaten voor de vacante onderwijzerspost te Heerlen die konden lesgeven in het Nederlands en in het Duits en die het liefst katholiek waren, nadat Jan Wellens uit Middelaar om privé-redenen afzag van een benoeming te Heerlen.⁶⁷ Bloemarts achtte Wellens uit Middelaar en Poell van Sevenum geschikt, maar beiden wilden niet naar Heerlen komen. Als derde kandidaat stelde hij voor een zekere Spies, een gepensioneerd militair die als onderwijzer in het Pruisische Wankum werkzaam was.⁶⁸ Uiteindelijk solliciteerde in mei 1819 Peter Jan Palmers uit Heinsberg voor de tweede keer naar die post. Hij was in dat jaar toegelaten als onderwijzer en had zich daarna verder bekwaamd in de nieuwe onderwijsmethoden in Limbricht en op andere plaatsen. Naar eigen zeggen zagen de plaatselijke wereldlijke en geestelijke gezagdragers hem graag benoemd. Dat gebeurde op 22 juli 1819.⁶⁹

Een 19e-eeuwse 'leesmachine'.

Bogman wendde zich op 3 september 1819 tot schoolopziener Pillera met de mededeling dat de schout hem op bevel van de gouverneur en namens de schoolcommissie had medegedeeld zijn school te sluiten. De Tijdelijke Jury liet weten dat: *'de vroeger geadmitteerde schoolmeester Bogman in het geven van onderwijs niet kan worden verhinderd, ten ware tegen deszelfs moreel gedrag of anderszins gegronde klagten... Het was nimmer de bedoeling van het Gouvernement, noch de onze om door het vestigen eener zoogenaamde landsschool in uwe gemeente, alle ander onderwijs ineens op te heffen en de ingezetenen als het ware te dwingen om van het nieuwe onderrigt gebruik te maken. Verbetering in te voeren, een doelmatig welingerigt lager onderwijs daar te stellen, en door overtuiging en het zien der goede resultaten daarvan, de ouders over te halen om hunne kinderen dat onderwijs te doen genieten'*. De schoolcommissie gaf te kennen: *'dat zolang de school van Bogman niet ophoude, geene inrigting te maken voor die van Palmers, om reden laatsten*

nog maar (ten)hoogsten tien scholieren aangenoomen had'. In het onderwijs van Palmers was de Tijdelijke Jury teleurgesteld. Dat moest verbeterd worden. Kapelaan Minus moest direct ophouden met het lesgeven in Latijn en Frans aan meer gevorderde kinderen in de school van Palmers en hij mocht zich op geen enkele manier meer met de school bemoeien. Voorts diende het onderwijs in de Nederlandse taal gegeven te worden. Slechts op bepaalde uren mocht er les in de Duitse taal gegeven worden vanwege de banden van de inwoners van Heerlen met Pruisen én omdat het kerkelijk onderwijs in die taal plaatsvond. Het onderwijs in Duits en Frans moest iets blijven voor een avondschool.⁷⁰ Hier zij terzijde opgemerkt dat er tot 1819 van overheidswege geen sprake was van een echt taalbeleid. Dat veranderde daarna. Met betrekking tot Limburg nam de regering eind 1825 speciale maatregelen om met name de invloed van het Duits te beperken.⁷¹

Op 24 september vroeg kapelaan Johan Kill

E E R S T E L E E S T A F E L.

	aa, a.	 ei.
	ee, e.		ouw, ou.
	ie, i.		auw, au.
	oo, o.		aauw, aaü.
	uu, u.	 aai.
	ij.		eeuw, eeu.
	oe.	 ooi.
	eu.		ieuw, ieu.
	ü.	 oei.

a, e, i, o, u – aa, ee, ij, oo, uu. – oe, eu, ü,
ei, ie, ou, au. – aai, aaü, eeu, ooi. – ieu, oei.

Een leestafel uit de beroemde leesmethode van Prinsen

– hij was op 9 oktober 1818 te Heerlen benoemd als opvolger van de overleden kapelaan Melchers – aan de Tijdelijke Jury toestemming om Latijn te mogen geven aan kinderen, dit op verzoek van ouders. Dat werd goedgevonden mits het in de privésfeer bij mensen thuis gebeurde. Op 7 december 1819 kreeg hij een benoeming te Amstenrade, waar hij een Latijnse school begon. Tot zijn opvolger werd op 29 september 1822 Jean Guillaume Vliegen benoemd. Hij had na zijn wijding in 1817 te Mechelen kinderen onderwezen in de Franse en Duitse taal en in het Latijn. Op 21 september 1824 volgde zijn afzetting. Francois Guillaume Schillings kreeg op 30 december van dat jaar een aanstelling tot kapelaan te Heerlen, van waaruit hij op 10 maart 1829 werd verplaatst naar Baelen.⁷²

De Tijdelijke Jury en het gemeentebestuur

probeerden de met een landstraktement begunstigde school van Heerlen op een dusdanig niveau te brengen dat de ouders hun kinderen naar die school zouden sturen. Schoolopziener Pillera was van mening dat Palmers ongeschikt was voor zijn werk. Hij trof bij een bezoek aan hem de school aan in een totale desorder: *‘Een veertigtal kinderen zaten wild en ongebonden door elkander. Het onderwijs begon met het opzeggen van Vader onzer, ave Maria en de geloofsartikelen, hetgeen, hoezeer onder voorgaan van den meester, op eene zoo oneerbiedige en volstrekt onverstaanbare wijze geschiedde, dat mijns inziens daaruit niet anders als minagting voor den godsdienst zelve bij de kinderen moet ontstaan. Het onderwijs wordt hoofdzakelijk in het hoogduitsch gegeven, en het weinige nederduitsch dat er geleerd wordt is niet noemenswaardig. Het schrijven is mede zeer gebrekkig,*

alsook het rekenen. Aan iets anders, en speciaal aan de ontwikkeling van verstand en hart wordt niet gedacht'.

Hoofdonderwijzer J. Laukens uit Sittard en pastoor F.J. Page uit Limbricht gingen op 10 maart 1820 naar Heerlen om Palmers te helpen. Page berichtte de Tijdelijke Jury: *'Alles is nu (zooveel doenelijk) op eenen geregelden voet gebragt, en Palmers durft gelooven dat hij het nu wel in orde zal houden. Ook heb ik de schout en leden der school(commissie) verzocht beter zorg te dragen dat de noodige schoolapparat behoorlijk mogden daargesteld worden. Vriendelijk verzoek ik nu aan U ... om met dezen man, die bij verlies van zijnen post met vrouw en kinderen gebrek moet lijden, nog een weinig geduld te hebben. Mogelijk wordt hij nu beter en dit zou toch aan de menschlievende harten van U ... meer genoegen doen, dan dat deze man ontbloot van zijn bestaan, met de zijnen zou moeten kommer lijden. En dan zoude het in deze uit meerdere gezinde bestaande gemeente wel ligt heten: dat de protestanten door geheime kabalen dezen katolijken onderwijzer verdrongen hadden en dan nadeelige vervolging verwekken'*. De 's ochtends nog aanwezige studenten die Latijn leerden, waren 's middags niet meer verschenen. De kapelaan beloofde geen les meer te geven aan de gemeenteschool. De schoolcommissie bleek te weinig gezag te bezitten. Volgens Pillera stelden schout en pastoor zich onverschillig op. Haar lid Bisschops scheen het lager onderwijs eerder tegen te werken en Preusser interesseerde zich nauwelijks voor de school van Palmers.⁷³ De schoolcommissie van Heerlen klaagde in 1820 erover: *'dat de inwooners bezield waren met eenen verkeerde geest'* tegen de school van Palmers. Op aandringen van de schoolcommissie besloot de gemeenteraad op 13 september 1820 op de begroting van 1821 geld te reserveren voor de inrichting van zijn school en voor schrijfmateriaal, boeken en prijzen.⁷⁴ Vanuit Maastricht kreeg men in 1821 een leesmachine.⁷⁵

Uit een speciaal verslag over de Heerlense school van schoolopziener Pillera uit april 1822 bleek dat de 'hoofdschool' in de winter en in het voorjaar niet meer dan 70 leerlingen telde. In de rest van het jaar zakte dat aantal zelfs tot 30 of minder: *'Palmers heeft het onderwijs op zijne school klassikaal ingerigt en bezigt daartoe, wat het Nederduitsch betreft, de letterkast, tabbellen en leesboekjes van Prinsen, den braven Hendrik en de brave Marie, de Nederduitsche Spraakkunst en het kunstmatig leesboekje van Anslijn'*. Hij gaf hoofdzakelijk les in het Hoogduits vanwege de connecties van de ingezetenen met Pruisen en omdat in die taal het kerkelijk onderwijs plaatsvond. De schoolcommissie stond intussen de belangen van de school voor. Palmers had aanmerkelijke vorderingen gemaakt en deed alle moeite, onder andere door het bijwonen van de vergaderingen van het onderwijzersgezelschap te Voerendaal. Over zijn gedrag en denkwijze was niets dan goeds mede te delen. Bogman gaf nog steeds les op de oude voet. Op zijn gedrag en zeden viel niets aan te merken, maar zijn kunde en manier van lesgeven was ver beneden het middelmatige. Toch bezochten 100 à 120 kinderen uit Heerlen en omstreken zijn school. In het kleine schoolvertrek zaten de jongens en meisjes als haringen in een ton. Ze kregen les in het lezen en schrijven in het Duits en een beetje in het Nederlands. Ook leerden zij rekenen. Alles gebeurde weliswaar op een uiterst gebrekkige wijze, maar dat beviel de weinig verlichte landbouwers meer dan de moderne opzet in de school van Palmers.⁷⁶ Hij deed nog altijd zijn best om zijn onderwijs te verbeteren.⁷⁷ In 1825 keerde Leonard Durlinger weer terug naar Heerlerheide, waar hij aan een twaalfstal kinderen hoofdzakelijk Duits onderwijs gaf. Dat werd hem prompt verboden. Tot twee keer toe sloot de burgemeester zijn school.⁷⁸

Bogman had in 1826 nog steeds een schuld van 350 gulden Luiks bij de kerkenraad. Hij was genegen zijn woning aan de Veemarkt

tegen kwijtschelding van de schuld over te dragen. Om het kapitaal te redden ging de kerkenraad daartoe over op 22 april. Op 9 mei stierf Bogman. Zijn weduwe kreeg nog zeventig gulden van de kerkenraad uitbetaald.⁷⁹ Jonckers vernam het bericht van zijn dood van de te Maastricht wonende kinderen van de koster en maakte op 10 mei het departement van de Hervormde Eredienst attent op de ontstane vacature. Op 13 mei gaf Preusser een kort formeel bericht van zijn overlijden. Op voorstel van de kerkenraad werd op 27 juni Johan Stollé tot opvolger benoemd.⁸⁰

Besluit

Johannes Bogman [1749-1826] kreeg in 1775 een benoeming tot schoolmeester te Nieuwenhagen om daar 's winters les te geven. Zijn inkomsten bestonden uit een jaarlijks traktement, schoolgeld in specie of natura en een vergoeding voor de huishuur. Bij de komst van de Fransen verliet hij Nieuwenhagen, omdat de gemeente naast hem een andere schoolmeester had aangesteld en er bovendien geen protestantse geloofsgenoten woonden. Bogman vestigde zich op verzoek van zijn kerkelijke overheid te Heerlen, waar hij al in 1787 een woning had gekocht. Tegen betaling gaf hij voortaan les aan kinderen van protestanten en katholieken. Ook genoot hij enige inkomsten uit het waarnemen van de protestantse kerkdiensten.

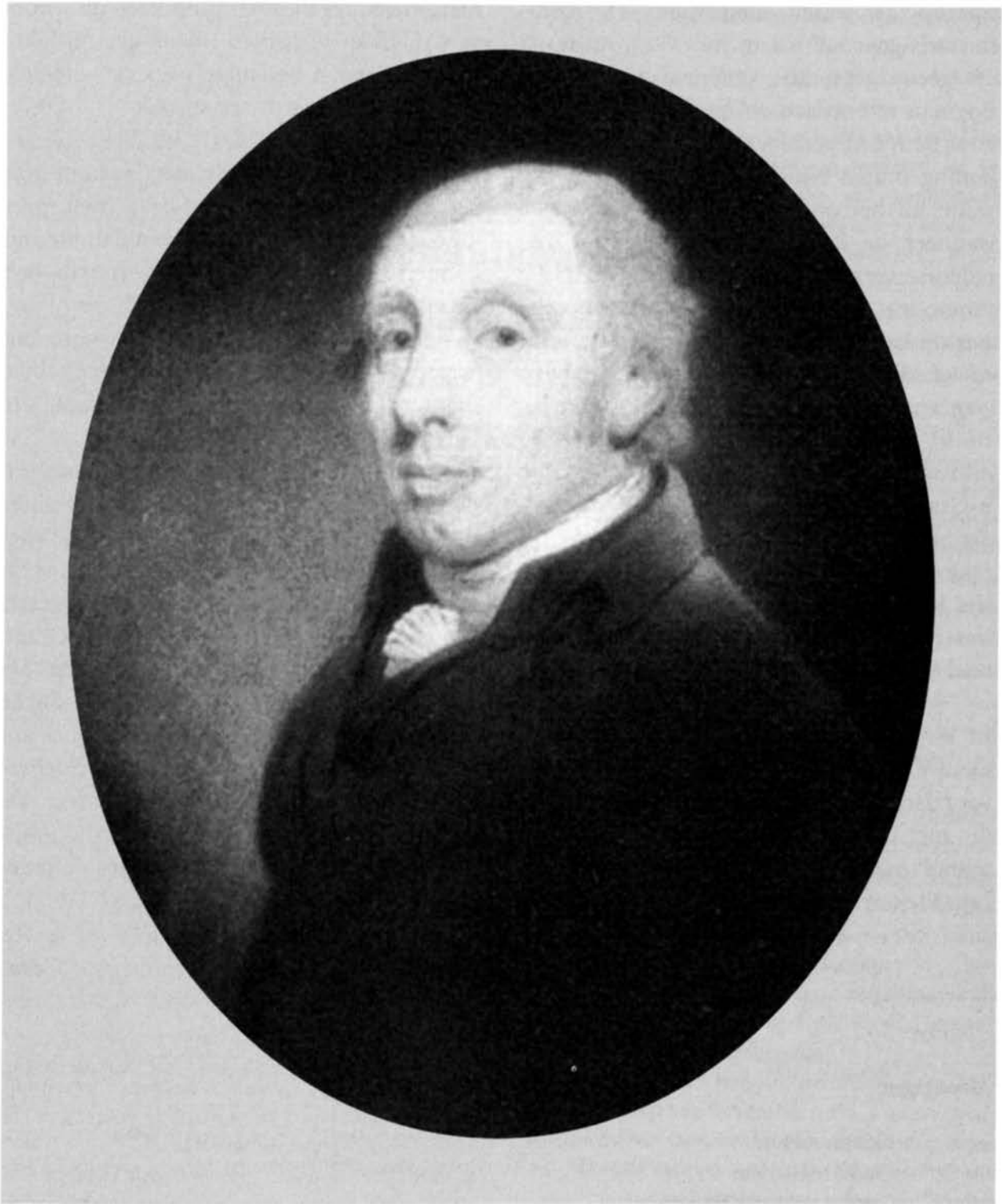
In 1797 werd de uniforme wetgeving in de Franse Republiek voor het onderwijs van kracht in het Departement van de Nedermaas. Het schoolhuis van Heerlen kreeg een bestemming tot gemeentehuis en als kazerne voor de marechaussee. Behalve protestantse schoolmeesters gaven voortaan ook katholieken onderwijs aan de kinderen.

De komst in 1808 van dominee Ludwig Adolph Preusser betekende voor Bogman het begin van een slepend conflict. De predikant verklaarde ook een aanstelling tot onderwijzer te hebben en liet bekendmaken

dat Bogman geen schoolmeester meer was. In zijn pastorie hield hij een Hoogduitse en Franse school. De verwijdering tussen beide heren nam toe. Bogman staakte in 1810 zijn kerkelijke werkzaamheden en verscheen nog maar zelden in de kerk. De school van de predikant vormde voor hem geen echte concurrentie omdat het merendeel van de Heerlense bevolking niets moest hebben van de nieuwe onderwijsmethoden, maar betekende toch een zeker verlies van inkomsten.

In 1815 werd de Noord-Nederlandse schoolwet van 1806 ingevoerd in Maastricht, Venlo en de oude Landen van Overmaas. Deze steden en gebieden vormden vanaf het Congres van Wenen een deel van de nieuwe staat van het Koninkrijk der Nederlanden. Het gemeentebestuur van Heerlen en de katholieke en protestantse geestelijkheid ter plaatse ijverden voor verbetering van het onderwijs. Conform de voorschriften kregen Bogman en Preusser in 1815 een '*Bewijs van Algemeene Toelating tot Schoolonderwijzer zonder Rang*'.

In 1816 benoemde Willem I Bogman tot koster en voorlezer van de Nederlandse Hervormde gemeente Heerlen. Hij kwam daardoor in aanmerking voor een aan die geloofsgemeenschap toegekende rijksbijdrage, die de kerkenraad echter al had verdeeld tussen de dienstdoende koster, organist en klokkenluider. Pogingen om de koninklijke benoeming van Bogman tot koster, voorlezer en voorzanger ongedaan te maken, mislukten. Onder druk tekende hij uiteindelijk in een onstuimige kerkenraadsvergadering een afstandsverklaring, maar kreeg daarover prompt spijt en riep de hulp in van het classicaal bestuur te Maastricht. Dat was van oordeel dat de predikant en de kerkenraad Bogman met onbetamelijke middelen daartoe gedwongen had. De kerkenraad wendde zich tot de commissaris-generaal van de Hervormde Eredienst en vroeg om een onderzoekscommissie in te stellen. Zij was ervan overtuigd dat de voorzitter van

Jhr mr Ocker Repelaar van Driel [1759-1832], commissaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 16 september 1815 - 19 maart 1818.

het classicaal bestuur zich partijdig had opgesteld omdat hij Bogman had voorgedragen bij de koning zonder de kerkenraad van Heerlen te hebben gehoord, en dat de secretaris hem tegen de waarheid in capabel had verklaard voor die functies. In maart 1817 besloot het classicaal bestuur te

handelen conform het besluit van de commissaris-generaal van eind januari en de zaak over te laten aan het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg. Dat stelde dat Bogman geen ontslag had kunnen nemen in de kerkenraad, omdat alle zaken ontbonden moesten worden op dezelfde wijze als

waarop ze waren aangegaan. De commissaris-generaal liet in juni 1817 weten dat er geen gegronde redenen waren om Bogman te ontslaan en dat het voorstel om voor hem een pensioen aan te vragen bij de koning buiten zijn bevoegdheden lag. Wel wilde hij het ontslag voor hem aanvragen wanneer de kerkenraad zorgde voor een redelijke vergoeding en zij de kwestie in der minne met hem zou regelen. Ook drong hij aan op het herstel van de vrede, rust, liefde en eendracht in de protestantse geloofsgemeenschap te Heerlen. Het classicaal bestuur, dat bij het provinciaal kerkbestuur intussen protest had aangetekend tegen de in 's-Gravenhage aan hun adres geuite beschuldigingen vanuit Heerlen, besloot daarop de zaak verder te laten rusten. Bogman bleef in zijn kerkelijke functies gehandhaafd. In 1818 was de twist tussen Bogman en de kerkenraad officieel voorbij.

In 1819 werd Bogman geconfronteerd met nieuwe problemen. Toen werd eindelijk voorzien in de vacante onderwijzerspost aan de met een landstraktement begunstigde school van Heerlen, maar de onderwijs-capaciteiten van de daar benoemde P.J. Pal-

mers vielen tegen. Men probeerde de school van Bogman te sluiten, maar dat mislukte omdat Bogman beschikte over een officiële toelating tot onderwijzer uit 1815.

Aan het lesgeven door katholieke geestelijken in de school van Palmers werd in 1820 een einde gemaakt. In 1822 bezochten meer kinderen de school van Bogman dan die van Palmers. De moderne onderwijsmethoden van de laatste bevielen de lokale bevolking minder dan de oude vertrouwde wijze van lesgeven door Bogman. De plaatselijke schoolcommissie bleek weinig gezag te bezitten.

De ongetwijfeld oprecht bedoelde inzet en de gedrevenheid van de jonge dominee Preusser voor een beter en op moderne voet opgezet onderwijs bracht hem in 1808 al direct in conflict met de oude schoolmeester Bogman. Door manipulatie, gebrek aan informatie en achterdocht escaleerde het conflict in 1816/1817 naar aanleiding van de koninklijke benoeming van Bogman tot koster, voorlezer en voorzanger in de Nederlandse Hervormde gemeente Heerlen. De kwestie onttaardde in een machtsstrijd. Bogman bleef uiteindelijk in zijn functies gehandhaafd tot zijn dood in 1826.

Noten:

Afkortingen:

BA	Bisdom Archief
CM	Classis Maastricht
GH	Gemeentebestuur Heerlen
GKA	Gemeentelijke en Kantonnale Archieven
HE	[Archief] Hervormde Eredienst
HMSG	Historische en Heemkundige Studies in en om het Geuldal
NA	Notarieel Archief
NHGH	[Archief] Nederlandse Hervormde Gemeente Heerlen
OA	Onderwijs Archief
PA	Provinciaal Archief
SA	[Archief] Schepenbank Heerlen

1. FR. CRUTZEN, 'Cornelis Swildens [1713-1796], schoolmeester, koster en voorlezer te Voerendaal', in: *LvH* 41 [1991] 89-107, vooral 89-94.

2. (*Gedrukte*) *Resolutien van de Hoogh Mogende Heeren Staten Generaal der Vereenighde Nederlandsche Provinciën. Genomen in den jaare 1732* [z.p. z.d.], 737, resolutie 31 december 1732.

3. GA Heerlen, Schepenbank Heerlen [Voortaan geciteerd als: SH] inv.nr. 2, banksvergaderingen Heerlen 5 augustus 1738 en 20 oktober 1739; inv.nr. 317.

4. Tenzij anders aangegeven, zijn alle gegevens over schoolmeesters en kosters vóór 1797 ontleend aan: FR. CRUTZEN, *De schoolmeesters, kosters en voorlezers in de classis Maastricht, 1648-1797* [manuscript 1990]. Zie voor de Formulieren van Eenheid: J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *De Nederlandsche Belijdenis-*

geschriften [Amsterdam 1940].

5. RA Limburg, DTB inv.nr. 49.16, notitie 6 maart 1773; inv.nr. 49.14, notitie 13 maart 1783; GA Maastricht, DTB Maastricht dl. 115, notitie 25 januari 1784; GA Heerlen, Gemeentebestuur Heerlen [Voortaan geciteerd als: GH] inv.nr. 290, bevolkingslijst 1826, volgnr. 303.

6. GA Heerlen, Notarieel Archief [Voortaan geciteerd als: NA] inv.nr. 108, akten 1787, volgnr. 83, akte 10 juli 1787.

7. GA Heerlen, SH inv.nr. 322, rekest van Bogman aan de schepensbank van Heerlen, z.d., met appointement van 26 oktober 1790.

8. ARA Den Haag, Raad van State inv.nr. 371, folio 1222 verso, en: folio 1296 recto en verso, vergaderingen 20 oktober en 5 november 1790; inv.nr. 1181. IV, exh. 20 oktober 1790, rapport W.H. van Panhuijs, Maastricht 18 oktober 1790.

9. RA Limburg, Classis Maastricht [Voortaan geciteerd als: CM] inv.nr. 70, visitatierapporten 1775-1795. In het schooljaar 1796/1797 bezochten in totaal 64 leerlingen zijn school, zie: inv.nr. 75, verklaring J. Bogman, Heerlen z.d. [1797].

10. RA Limburg, Frans Archief [Voortaan geciteerd als: FA] inv.nr. 143, folio 14 verso-17 verso, besluit Centrale Administratie van het Departement van de Nedermaas, Maastricht 28 Frimaire An VI [18 december 1797].

11. RA Limburg, CM inv.nr. 75, verklaring Christiaan Hertz, Heerlen 16 augustus 1797; FA inv.nr. 2455, burgemeester aan prefect departement van de Nedermaas, Heerlen 3 Frimaire An x [24 november 1801]; GA Heerlen, GH inv.nr. 76, correspondentie 1815, volgnr. 58; Gemeentelijke en kantonnale archieven [Voortaan geciteerd als: GKA] inv.nr. 111, gemeenteraadsvergadering 5 Pluviôse an VII [24 januari 1799]; inv.nr. 437, gemeenteraadsvergadering 6 april 1816.

12. Zie voor de Nederlandse hervormde predikanten in dit artikel tot 1816: F.A. VAN LIEBURG, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. Dl. 1: Predikanten* [Dordrecht 1996]. Zie voor de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde gemeente Heerlen: A.M. POSTMA-VAN LEEUWEN e.a., *Uit de geschiedenis van de hervormde gemeente van Heerlen 1649-1949* [Zaltbommel 1949].

13. RA Limburg, CM inv.nr. 318, verslag Gelderse Synode, Nijmegen augustus 1797, art. 3; inv.nr. 319, verslag Gelderse Synode, Zutphen augustus 1798, art. 4. Zie voor de uitbetalingen: inv.nr. 321, verslag Gelderse Synode, Nijmegen augustus 1800, art. 3; J. BONESCHANSKER, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwek-*

king in de Bataafse en Franse tijd [Leeuwarden 1987], 146-149; W.H. DEN OUDEN, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801* [Zoetermeer z.j.], 49 en 91-98.

14. RA Limburg, CM inv.nr. 407, en: ARA Den Haag, Hervormde Eredienst [Voortaan geciteerd als: HE] inv.nr. 27, classicaal bestuur aan commissaris-generaal Hervormde Kerk, Maastricht 29 september 1816. Zie voor een algemeen verslag over de situatie waarin de classis Maastricht in 1795 verkeerde: inv.nr. 316, verslag Gelderse Synode, Zutphen augustus 1795, art. 4; Onderwijs Archief [Voortaan geciteerd als: OA] inv.nr. 48, verbaal 7 september 1819, volgnr. 7; inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11.

15. RA Limburg, CM inv.nr. 407, en: ARA Den Haag, HE inv.nr. 27, classicaal bestuur aan commissaris-generaal, Maastricht 29 september 1816. Zie voor de problemen in 1804: WIM MUNIER, 'Verhoudingen tussen rooms en protestants in Heerlen gedurende de Franse Tijd. Rumor om de pastoriewoningen', in: J.P.L.G. OFFERMANS e.a. [redactie], *Ontgonnen Verleden* [Maastricht 1996], 341-378, vooral 353-358. Zie voor de organisatie van de protestantse gemeenten bij Koninklijk Besluit van 16 april 1816: RA Limburg, CM inv.nr. 436, samengevat bij: W. BAX e.a., *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932* [Maastricht 1932], 328-332.

16. RA Limburg, CM inv.nr. 75, verklaring Christiaan Hertz, Heerlen 16 augustus 1797; GA Heerlen, GKA inv.nr. 437, raadsvergadering 6 april 1816; RA Limburg, OA inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11.

17. RA Limburg, FA inv.nr. 4299, verslag kanton Heerlen 30 Messidor An VI [18 juli 1798].

18. RA Limburg, FA, inv.nr. 2455, burgemeester aan prefect departement van de Nedermaas, Heerlen 3 Frimaire An x [24 november 1801].

19. RA Limburg, BS Heerlen, overlijdensakten An X [1801/1802] akte van 18 Ventôse An X [9 maart 1802].

20. GA Heerlen, GKA, inv.nr. 751, enquête 1814; inv.nr. 752, concept rapport onderwijs z.d. [± 1815]; GH, inv.nr. 76, correspondentie 1815, volgnr. 50; Postma-van Leeuwen, *Geschiedenis*, 31.

21. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, 1816, rapport in de zaak Bogman, 25 oktober 1816. In het schooljaar 1816/1817 bezochten 147 kinderen zijn school, zie: RA Limburg, CM, inv.nr. 381, verklaring Bogman, Heerlen 7 juli 1817.

22. Zie voor enige recente achtergrond informatie: MAURITS DE VROEDE, *Van schoolmeester tot onderwijzer* [Leuven 1970]; BERNARD KRUIHOF e.a. [redactie], *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs: inleiding, bronnen, onderzoek* [Nijmegen 1983]; JAN H.G. LENDERS, *De burger en de volksschool. Culturele en*

mentale achtergronden van een onderwijshervorming 1780-1850 [Nijmegen 1988]; P.T.H.F.M. BOEKHOLT e.a., *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* [Assen/Maastricht 1987]; JAAK BREPOELS, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg* [1815-1830] [Maaslandse Monografieën nr. 22] [Assen/Amsterdam 1976]; FR.G.H.M. CRUTZEN, 'De onderwijsvernieuwing in een aantal Zuidlimburgse gemeenten tussen 1815 en 1822', in: *HHSg* 3 [1993] 75-148, m.n. 75-91 en 132; FR.G.H.M. CRUTZEN, 'Onderwijs op het platteland tussen 1815 en 1822', in: *HHSg* 4 [1994], 146-179, m.n. 147-153.

23. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1815, volgnr. 50.

24. GA Heerlen, GKA, inv.nr. 437, gemeenteraadsvergadering 6 april 1816; GH inv.nr. 76, correspondentie 1816, volgns. 130 en 142; inv.nr. 142, stukken betreffende herstel schoolhuis 1816; RA Limburg, Provinciaal Archief [Voortaan geciteerd als: PA] inv.nr. 3137, blz. 79-80; 129-130; 248; 346-347, en: inv.nr. 3237, verbaal 27 mei 1816, litt. H; inv.nr. 3238, verbaal 3 juli 1816, litt. J; inv.nr. 3239, verbaal 31 juli 1816, litt. I.

25. RA Limburg, PA, inv.nr. 3139, blz. 69; 77; 181, en: inv.nr. 3257, verbaal 1 augustus 1817, litt. H; 4 augustus 1817, litt. S; inv.nr. 3260, verbaal 1 oktober 1817, litt. K; GA Heerlen, GKA, inv.nr. 437, gemeenteraadsvergaderingen 14 april, 29 mei en 27 augustus 1817; 3 april 1818; GH, inv.nr. 1, gemeenteraadsvergadering 16 februari 1819; inv.nr. 42, gouverneur aan burgemeester Heerlen 2 mei 1817; Gedeputeerde Staten aan burgemeester Heerlen, Maastricht 1 augustus 1817; inv.nr. 76, correspondentie 1816, volgnr. 85; correspondentie 1817, volgns. 253, 283 en 298; correspondentie 1818, volgns. 392 en 394.

26. RA Limburg, PA, inv.nr. 919, verbaal 22 maart 1817, volgnr. 34. Zie voor Johan Gerard Kemmerling [1778-1818]: FR.G.H.M. CRUTZEN, 'Portret van een plattelandsnotaris. Johannes Mathias Kemmerling [1754-1821]', in: *HHSg* 1 [1991] 77-143, m.n. 82-83.

27. RA Limburg, PA, inv.nr. 944, verbaal 22 januari 1818, volgnr. 13; GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1817, volgns. 190 en 227; BREPOELS, *Lager onderwijs*, 111-112.

28. RA Limburg, PA, inv.nr. 3139, blz. 92; 764, en: inv.nr. 3268, verbaal 16 februari 1818, litt. EE; inv.nr. 3287, verbaal 14 oktober 1818, litt. J; OA inv.nr. 1, blz. 37, vergadering 2 maart 1818, volgns. 5a en b; blz. 115-118, en: inv.nr. 23, verbaal 15 september 1818, volgnr. 7; GA Heerlen, GKA, inv.nr. 437, gemeenteraadsvergadering 30 januari 1818; GH, inv.nr. 76, correspondentie 1818, volgnr. 363.

29. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1815, volgnr. 50; correspondentie 1816, volgns. 85; 130; 142

en 190; correspondentie 1817, volgnr. 227; inv.nr. 378, staat 29 december 1817; RA Limburg, PA, inv.nr. 3139, blz. 117, en: inv.nr. 3269, verbaal 27 februari 1818, litt. D. Zie ook: RA Limburg, OA inv.nr. 1, blz. 369-372, verbaal 7 maart 1820, volgnr. 5.

30. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1817, volgnr. 253; 283 en 298; inv.nr. 1, gemeenteraadsvergaderingen 9 september 1819 en 23 maart 1820; RA Limburg, OA, inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11; inv.nr. 71, verbaal 1 juli 1820, volgnr. 5; inv.nr. 75, verbaal 5 september 1820, volgnr. 5; inv.nr. 81, verbaal 5 december 1820, volgnr. 20.

31. ARA Den Haag, Binnenlandse Zaken Onderwijs Kunsten en Wetenschappen inv.nr. 3998, exh. 17 juni 1815, volgnr. 3, L.A. Preusser aan koning Willem 1, Heerlen 27 mei 1815; W.A.J. MUNIER, 'Het einde van het simultaneum in de kerk van de HH. Nicolaas en Barbara te Valkenburg [1795-1819]', in: *PSHAL* 118 [1982] 285-324, zie 296.

32. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1815, volgnr. 50; correspondentie 1817, volgnr. 344.

33. RA Limburg, OA, inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11.

34. RA Limburg, OA, inv.nr. 48, verbaal 7 september 1819, volgnr. 7; inv.nr. 62, verbaal 7 maart 1820, volgnr. 3.

35. RA Limburg, CM, inv.nr. 354, commissaris-generaal Hervormde Kerk aan classicaal bestuur Maastricht, 's-Gravenhage 19 augustus 1816; inv.nr. 407, Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, Heerlen 18 juli 1816.

36. RA Limburg, CM inv.nr. 436, circulaire nr. 9 commissaris-generaal Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 1 mei 1816; GA Heerlen, Nederlandse Hervormde Gemeente Heerlen [Voortaan geciteerd als: NHGH] inv.nr. 3, kerkenraadsvergaderingen 1 juni, 25 en 30 augustus 1816; ARA Den Haag, HE, inv.nr. 90 exh. 1 mei 1816, dagnr. 9; inv.nr. 27, volgnr. 1547, kerkenraad aan commissaris-generaal, Heerlen 2 september 1816.

37. RA Limburg, CM, inv.nr. 352, vergadering classicaal bestuur 25 september 1816, par. 10.

38. RA Limburg, CM, inv.nr. 454, Provinciaal Kerkbestuur aan minister Hervormde Eredienst, Maastricht 20 november 1816; inv.nr. 380, en: ARA Den Haag, HE, inv.nr. 19, exh. 9 januari 1817, dagnr. 89, visitatierapport 25 september 1816. De visitatoren op 9 september 1816 waren de dominees Verloren en Harmsen, zie: GA Heerlen, HGH, inv.nr. 3, notitie 9 september 1816. De Hervormde Gemeente Heerlen bestreek in 1816 het gebied van de kantons Heerlen, 's-Hertogenrade en Oirsbeek. Daar woonden toen 124 lidmaten, te weten: 94 in Heerlen, 23 in

Voerendaal, 3 in Kerkrade, 1 in 's-Hertogenrade en 3 te Brunssum, zie: RA Limburg, CM, inv.nr. 380, opgave dominee Preusser, Heerlen 14 juni 1816. Zie voor de 'Église Consistoriale du Culte de la communion Réformée à Maastricht': BAX, *Gedenkboek*, 327.

39. ARA Den Haag, HE, inv.nr. 15, exh. 8 oktober 1817, dagnr. 2860, en: RA Limburg, CM, inv.nr. 407, en: ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, classicaal bestuur aan commissaris-generaal, Maastricht 29 september 1816; RA Limburg, CM, inv.nr. 354, commissaris-generaal Hervormde Kerk aan classicaal bestuur Maastricht, 's-Gravenhage 8 oktober 1816.

40. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, en: ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, kerkenraadsvergadering 18 oktober 1816. Dit verslag ontbreekt in het notulenboek van de kerkenraad, zie: GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3. Het bevat alleen een algemeen verslag over de periode september 1816 – mei 1817.

41. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, rapport over gesprek met Kemmerling, 29 oktober 1816; Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, 3 december 1816. Zie voor de presessen in het Provinciaal Kerkbestuur en het Bestuur der Protestantse Kerken [1816-1875]; de scriba's van de Classis en Consistoriale Kerk [1633-1841; 1875-1945] en de scriba's in het Provinciaal Kerkbestuur en het Bestuur der Protestantse Kerken [1816-1875]: G. LUYKX, *Inventaris van de archieven van de Classis van Maastricht en de Provinciale Kerkbesturen van Limburg, 1632-1945* [Maastricht 1997], 74-80, bijlagen III-v. Zie voor de predikanten, ouderlingen en diakens van de Nederlandse Hervormde Gemeente Maastricht: BAX, *Gedenkboek*, VII-XLII, bijlagen VII-VIII.

42. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Bogman aan Jonckers, Heerlen 23 oktober 1816; rapport in de zaak Bogman, 25 oktober 1816; inv.nr. 407, Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen van Hervormde Eredienst, Maastricht 8 november 1816.

43. RA Limburg, CM, inv.nr. 407, classicaal bestuur aan kerkenraad Heerlen, Maastricht 24 oktober 1816.

44. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, kerkenraad aan classicaal bestuur, Heerlen 30 oktober 1816.

45. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Kemmerling aan Jonckers, Heerlen 30 oktober 1816; kerkenraad aan classicaal bestuur, Heerlen 30 oktober 1816; ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, kerkenraad aan commissaris-generaal, Heerlen 31 oktober 1816.

46. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Preusser aan Jonckers, Heerlen 4 en 12 november 1816; Jonckers aan Preusser, Maastricht 9 en 14 november 1816; Bogman aan Jonckers, Heerlen 3 en 14 november 1816; inv.nr. 407, Jonckers aan Bogman, Maastricht 11 november 1816; Jonckers aan secretaris en adviseur

Janssen, Maastricht 24 oktober en 8 november 1816. Diaken J.W.D. Smeets was overigens griffier van het vredegerecht Heerlen en ook als klerk werkzaam bij Kemmerling, zie: RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, Maastricht 3 december 1816.

47. RA Limburg, CM, inv.nr. 352, vergadering classicaal bestuur 27 november 1816, par. 7; inv.nr. 407, classicaal bestuur aan kerkenraad Heerlen, Maastricht 27 november 1816; classicaal bestuur aan Bogman, Maastricht 27 november 1816, en: ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, classicaal bestuur aan commissaris-generaal, Maastricht 27 november 1816.

48. GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, verslag over de periode september 1816 – mei 1817.

49. RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Bogman aan Jonckers, Heerlen 10 en 19 december 1816; Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, Maastricht 24 december 1816; inv.nr. 352, vergadering classicaal bestuur, 29 januari 1817, par. 5; inv.nr. 382, kerkenraad aan classicaal bestuur, Heerlen 21 januari 1818.

50. ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, kerkenraad aan commissaris-generaal, Heerlen 15 januari 1817. Afschrift in: RA Limburg, CM, inv.nr. 381; GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, kerkenraadsvergadering 1 januari 1817.

51. ARA Den Haag, HE, inv.nr. 19, exh. 30 januari 1817, dagnr. 306, en: RA Limburg, CM, inv.nr. 437, commissaris-generaal aan provinciaal kerkbestuur Limburg, 's-Gravenhage 30 januari 1817; inv.nr. 352, vergadering classicaal bestuur, 26 maart 1817, par. 4.

52. GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, verslag periode 8 april – 8 mei 1817. F.W. Danzmann was in Pruisen geboren. In 1804 werd hij predikant van de Lutherse gemeente te Maastricht en in 1817 lid van de Tijdelijke Jury in Limburg. Deze dominee was: 'eenen grooten vriend van Ds. Preusser', zie: RA Limburg, CM, inv.nr. 380, Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, Maastricht 3 december 1816, en: CRUTZEN, *Onderwijsvernieuwing*, 90-91.

53. RA Limburg, CM, inv.nr. 381, kerkenraad aan classicaal bestuur, Heerlen 13 april 1817; inv.nr. 382, kerkenraad aan classicaal bestuur, Heerlen 21 januari 1818.

54. RA Limburg, CM, inv.nr. 437, machtiging afvaardiging kerkenraad, Heerlen 6 mei 1817; inv.nr. 434, vergadering provinciaal kerkbestuur, 7 en 8 mei 1817; GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, verslag bijeenkomst 9 mei 1817.

55. RA Limburg, CM, inv.nr. 437, Preusser aan provinciaal kerkbestuur, Heerlen 9 mei 1817; burgemeester van Nieuwenhagen aan provinciaal kerk-

bestuur, Heerlen 9 mei 1817.

56. ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, kerkenraad aan commissaris-generaal, Heerlen 12 mei 1817; GA Heerlen, NHGH inv.nr. 3, kerkenraadsvergadering 15 juni 1817.

57. ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, en: RA Limburg, CM, inv.nr. 454, provinciaal kerkbestuur aan commissaris-generaal, Maastricht 29 mei 1817; inv.nr. 408, classicaal bestuur aan provinciaal kerkbestuur, Maastricht 28 mei 1817; inv.nr. 437, en: ARA Den Haag, HE, inv.nr. 27, volgnr. 1574, commissaris-generaal aan provinciaal kerkbestuur Limburg, 's-Gravenhage 5 juni 1817. Dominee Verloren had in de Franse Tijd in de herderloze hervormde gemeente Heerlen gewerkt en daarvoor financiële hulp gekregen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap uit Rotterdam, zie: BONESCHANSKER, *Zendeling Genootschap*, 146-148.

58. RA Limburg, CM, inv.nr. 352, vergaderingen classicaal bestuur 28 mei 1817, par. 6, en: 30 juli 1817, par. 5.

59. GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, notitie 7 juli 1817; RA Limburg, CM, inv.nr. 437, classicaal bestuur aan provinciaal kerkbestuur, Maastricht 28 juli 1817; inv.nr. 381, visitatierapport, Maastricht 28 juli 1817.

60. GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, kerkenraadsvergadering 18 december 1817; RA Heerlen, CM, inv.nr. 454, provinciaal kerkbestuur aan minister Hervormde Eredienst, Maastricht 20 mei 1818.

61. Zie voor de burgemeestersbenoemingen: J.T.J. JAMAR, 'Burgemeestersbenoemingen in Heerlen van 1805 tot 1894', in: *LvH* 26 [1976] 79-87, vooral 81-83.

62. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1818, volgnr. 355. Leonard Durlinger staat vermeld op de lijst van onderwijzers die op 28 september 1818 aanwezig waren bij de opening van de nieuwe school te Limbricht en die zich inschreven voor bijwonen van de schoolconferenties aldaar en Peter Nicolaas Beumen uit Heerlerheide schreef zich in op 22 oktober 1818, zie: RA Limburg, OA, inv.nr. 99.

63. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1817, volgnr. 344; RA Maastricht, OA, inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11.

64. RA Limburg, OA, inv.nr. 285, examentabel 3 maart 1818, volgnr. 2; Bisdom Archief Luik [Voortaan geciteerd als: BA Luik], Staten van kapelaans 1816-1818, s.v. Heerlen; GA Heerlen, BS Heerlen, overlijdensakten 1818, volgnr. 113.

65. GA Heerlen, GH, inv.nr. 76, correspondentie 1817, volgnr. 260; correspondentie 1818, volgnr. 430; RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 93, en: inv.nr. 21, verbaal 18 augustus 1818, volgnr. 4; BA Luik, Staten van kapelaans 1816-1826, s.v. Heerlen. Hij was opvolger van kapelaan Johannes Herstenay.

66. RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 193-194, en: inv.nr. 29, verbaal 1 december 1818, volgnr. 113; inv.nr. 34, verbaal 23 februari 1819, volgnr. 2a; inv.nr. 285, examentabellen 1 december 1818, volgnr. 8, en: 6 april 1819, volgnr. 3. Jean Chrétien Vanderheijden [1763-1835] was na zijn ontslag als pastoor van Eys [25 augustus 1817] op 23 juli 1817 benoemd tot administrator te Heerlen en op 20 maart 1818 als pastoor van de St.- Pancratiusparochie als opvolger van Johan Hendrik Cleven, zie: BA Luik, Staten van pastoors 1816-1818; 1826-1833, s.v. Heerlen. Johan Hendrik Brull staat vermeld op de lijst van onderwijzers die op 22 oktober 1818 inschreven voor het bijwonen van de schoolconferenties te Limbricht, zie: RA Limburg, OA, inv.nr. 99.

67. RA Limburg, OA, inv.nr. 95, Wellens aan Pillera, Middelaar 28 september 1818; inv.nr. 1, blz. 184-185, vergadering 20 januari 1819, volgnr. 6. Zie voor Bloemarts: J. VERZIJL, BLOEMARTS, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 8 [Leiden 1930], 121-122, en: BREPOELS, *Lager Onderwijs*, 85; 90-91 en 112-113.

68. RA Limburg, OA, inv.nr. 34, verbaal 23 februari 1819, volgnr. 2.

69. RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 241-243 en 281-282, en: inv.nr. 41, verbaal 1 juni 1819, volgnr. 6; inv.nr. 42, 17 juni 1819, volgnr. 1; inv.nr. 47, verbaal 17 augustus 1819, volgnr. 3; inv.nr. 285, examentabel 6 april 1819, volgnr. 1. Hij kreeg in 1822 een akte van de derde rang, zie: RA Limburg, OA, inv.nr. 99, blz. 43-44, verbaal 18 april 1822, volgnr. 4.

70. RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 287; 369-372; inv.nr. 48, verbaal 7 september 1819, volgnr. 7; inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 11; inv.nr. 62, verbaal 7 maart 1820, volgnr. 5. Minus werd op 30 juni 1829 benoemd tot kapelaan te Kerkrade, zie: BA Luik, Staat van kapelaans 1826-1831, s.v. Heerlen.

71. Zie voor de taalpolitiek: A. DE JONGHE, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)* [Sint-Andries-bij-Brugge 1967]. Zie voor de uitvoering ervan in Limburg: RA Limburg, PA, inv.nr. 772, agenda 29 oktober 1825, volgnr. 8681; inv.nr. 1173, verbaal 4 januari 1826, volgnr. 7; inv.nr. 1195, verbaal 19 juni 1826, volgnr. 5; Brepoels, *Lager onderwijs*, 265-268.

72. RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 302, en: inv.nr. 50, verbaal 5 oktober 1819, volgnr. 10 en 11; JOS. HABETS e.a., *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond*, dl. IV [Roermond z.j.], 256, voetnoot 1; BA Luik, Staten van kapelaans, 1818-1831, s.v. Heerlen; CRUTZEN, *Onderwijs op het platteland*, 166-168.

73. RA Limburg, OA, inv.nr. 62, verbaal 7 maart 1820, volgnr. 3-6; inv.nr. 2, blz. 380, en: inv.nr. 63, verbaal

13 maart 1820, volgnr. 8; GA Heerlen, GH, inv.nr. 495, en: inv.nr. 1, gemeenteraadsvergadering 13 september 1820. Zie voor J. Laukens: BREPOELS, *Lager Onderwijs*, 126 en 306. Zie voor F.J. Page: J.M.E. VLEESHOUWERS, 'Frans Joseph Page [1771-1834], pastoor in Limbricht en schoolinspecteur', in: *Historisch jaarboek voor het Land van Zwentibold* 8 [1987] 135-162, en: J.M.E. VLEESHOUWERS, 'Van koster tot onderwijzer. Pastoor Page en de onderwijsvernieuwing in het begin van de 19e eeuw', in: P.J.H. UBACHS e.a. [redactie], *Magister artium. Onderwijs, Kerk en Kunst in Limburg* [Sittard 1992] 182-200.

74. GA Heerlen, GH, inv.nr. 495, en: inv.nr. 1, gemeenteraadsvergadering 13 september 1820. Het was een oude klacht. Al in 1798 schreef men vanuit Heerlen: '*le simple paysan ne veut pas entendre parler d'une nouvelle instruction*', zie: RA Limburg, FA, inv.nr. 4299, verslag kanton Heerlen 30 Messidor An VI [18 juli 1798].

75. RA Limburg, OA, inv.nr. 1, blz. 498 en 537, vergaderingen 9 januari 1821, volgnr. 4, en: 20 maart 1821, volgnr. 6.

76. RA Limburg, OA, inv.nr. 191, verslag eerste schooldistrict, Maastricht 15 april 1822. De verslagen over de jaren 1822-1827 reppen met geen woord meer over de school van Bogman, zie: RA Limburg, OA, inv.nrs. 193-195 en 195-206. Zie voor de schoollokalen; het hoofdelijk en classicaal onderwijs en de didactiek alsook voor de publieke opinie als rem-

mende factor: BREPOELS, *Onderwijs*, 221-274 en 301-311.

77. RA Limburg, OA, inv.nrs. 194 en 195, verslagen schoolopziener Pillera, maart 1823; 9 april en 14 juli 1823.

78. GA Heerlen, GH, inv.nr. 380; inv.nr. 49, Pillera aan burgemeester, Maastricht 6 december 1825; inv.nr. 86, burgemeester aan Pillera, Heerlen 16 december 1825. In 1825 was er ook een onderzoek naar vermeend onderwijs te Welten en Heerlerheide door respectievelijk een zekere Smeets en Bäumen, zie: M.A. VAN DER WIJST, 'Onderwijsinspectie in Heerlen in 1825', in: *LvH* 40 [1990] 83-86.

79. GA Heerlen, NHGH, inv.nr. 3, kerkenraadsvergadering 11 juni 1826; NA, inv.nr. 273, akten 1826, volgnr. 23, akte 22 april 1826; BS Heerlen, akten 1826, volgnr. 92, op datum.

80. RA Limburg, CM, inv.nr. 417, Jonckers aan secretaris en adviseur Janssen, Maastricht 10 mei 1826; classicaal bestuur aan secretaris en adviseur Janssen, Maastricht 10 juni 1826; inv.nr. 390, Preusser aan Jonckers, Heerlen 13 mei 1826; inv.nr. 364, besluit directeur-generaal Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 27 juni 1826; inv.nr. 352, vergadering classicaal bestuur 26 juni 1826, par. 6b 1 en 2; ARA Den Haag, HE, inv.nr. 224, exh. 27 juni 1826, dagnr. 11; Staatssecretarie inv.nr. 2513, Koninklijk Besluit 21 juni, 1826 volgnr. 20.

Archieven en educatie: leren uit het verleden

TOM VAN SLOOTEN

Tom van Slooten heeft, na de lerarenopleiding geschiedenis en aardrijkskunde, de opleiding tot middelbaar archiefambtenaar gevolgd. Hij is werkzaam als bureauhoofd bij het Stadsarchief Heerlen, waar hij zich o.a. bezig houdt met het ontwikkelen van beleid op het gebied van educatie bij het Stadsarchief.

Met de invoering van de basisvorming en de tweede fase gaan scholen meer een beroep doen op culturele instellingen, dus ook op de archiefdiensten. Het Stadsarchief Heerlen is hier op voorbereid door goed na te denken wat het archief de school heeft te bieden. Dit is uitgewerkt in beleid en een aantal projecten.

In dit artikel het hoe en waarom van de educatieve activiteiten van het Stadsarchief en een overzicht van een aantal projecten.

Inleiding

In 1996 verscheen de Cultuurnota 1997-2001 van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De nota kreeg de naam Pantser of Ruggengraad mee.¹ In het verlengde van de nota verscheen de notitie Cultuur en School.² Deze notitie is een nadere uitwerking van de uitgangspunten van Pantser of Ruggengraad. Kort gezegd komen de aanbevelingen er op neer *'dat culturele instellingen een meer structurele band moeten ontwikkelen met het onderwijs, met als doel het verbeteren van het schoolklimaat en het in aanraking brengen van een zo breed mogelijke groep (met nadruk moeilijk bereikbare) jongeren met cultuur'*.

Laten we die Cultuurnota eens nader bekijken. Een aantal passages springt in het oog. De nota stelt dat *'het van groot belang is dat kinderen en jongeren al op school kennis maken met cultuur, in combinatie van zelf doen, ernaar kijken en er met elkaar over praten'*. Over cultuureducatie zegt de minister: *'Cultuureducatie is een zaak van ouders,*

opvoeders, het onderwijs en de cultuursector samen. Daarom heb ik culturele instellingen opgeroepen aan dit thema speciale aandacht te schenken in hun beleidsplannen' en *'... Immers, binnen het voortgezet onderwijs krijgt het zelfstandig opsporen van informatie en het verwerken van die informatie tot kennis en inzicht steeds meer aandacht: zie het studiehuisconcept'*. Archieven krijgen van de minister ook aandacht: *'Archieven zijn prima leermiddelen ... In de basisvorming ligt het accent bij integratie in de lesmethoden, waardoor het archief als het ware naar de school gaat. In de tweede fase van het voortgezet onderwijs is de tijd aangebroken dat de school naar het archief komt, waar leerlingen zelf onderzoek kunnen doen'*.

In de notitie *Cultuur en School* wordt een nadere uitwerking gegeven van de nota. De notitie kent drie terreinen, te weten de onderwijshoud, het klimaat van een school en de oriëntatie op de omgeving. De onderwijshoud houdt zich bezig met cultuur als facet van het hele onderwijsprogramma. Door gebruik te maken van de deskundig-

heid en de materialen van culturele instellingen, kan de school het onderwijsprogramma verrijken. Een goed schoolklimaat is een voorwaarde voor de persoonlijke ontwikkeling van leerlingen. In zo'n klimaat is er aandacht voor de culturele achtergrond van leerlingen, hun interesses en hun leefwereld. Culturele instellingen kunnen daar een bijdrage aan leveren.

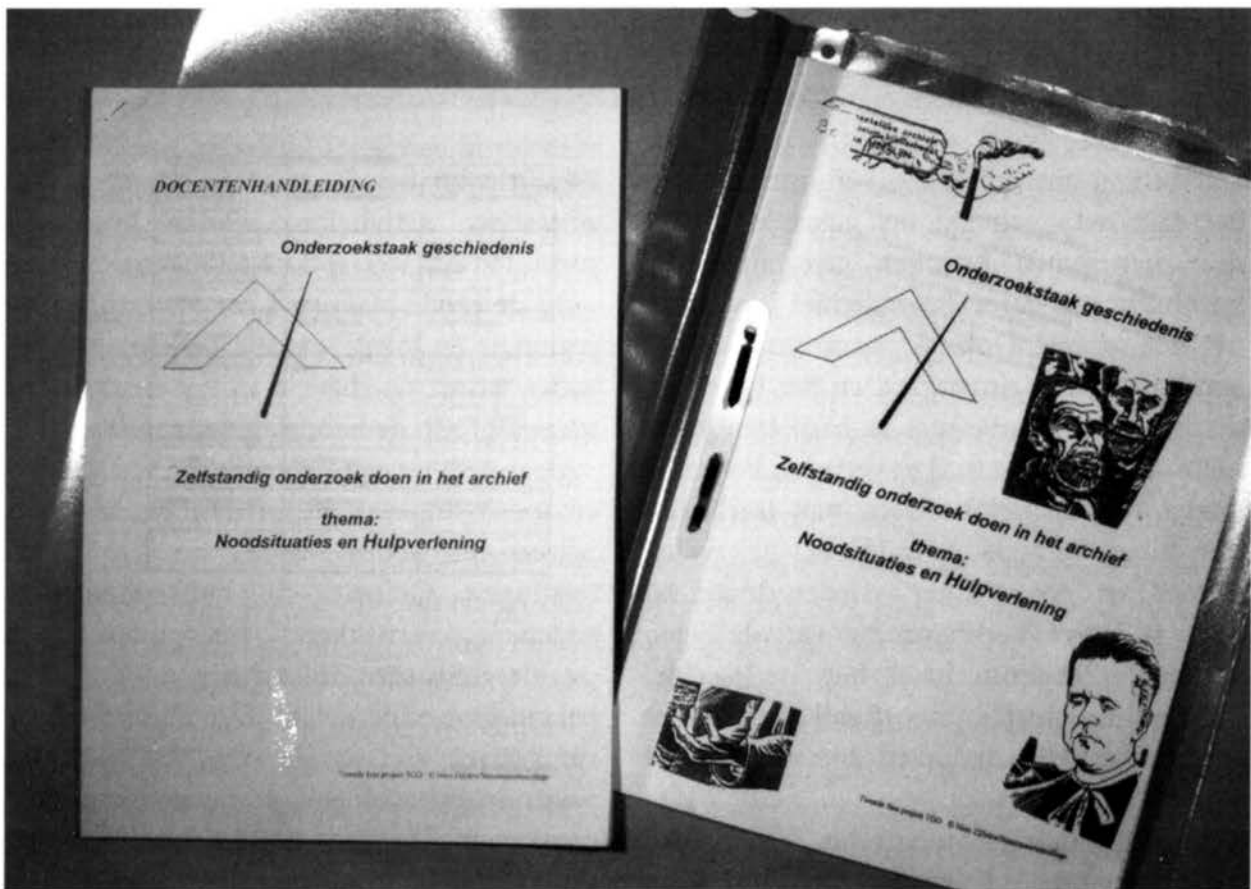
Taak van het onderwijs is leerlingen wegwijs te maken in hun omgeving. Daardoor worden leerlingen zich meer bewust van alle aspecten uit hun omgeving en leren zij meer gefundeerde keuzes te maken. In die omgeving is ook cultuur aanwezig. De raakvlakken die er zijn tussen onderwijs en cultuur zullen in curricula en methodes moeten worden aangescherpt.

Met andere woorden: vanuit de rijksoverheid wordt aandacht voor ons culturele erfgoed [niet alleen de musea, maar vooral ook de archieven] van grote waarde geacht voor jongeren om een goede plaats in de

samenleving te krijgen. Dit betekent dat samenwerking tussen onderwijs en culturele instellingen van groot belang is. Scholen en culturele instellingen dienen de handen inéén te slaan bij het ontwikkelen van educatieve programma's.

Het Stadsarchief Heerlen en zijn educatieve activiteiten

Eén van de doelen van de tweede fase is dat *'de leerlingen eenvoudig onderzoek kunnen verrichten naar historische gebeurtenissen en ontwikkelingen op sociaal-economisch of cultureel gebied in de eigen omgeving'*. Het gebruik van archieven is dus onontbeerlijk. Je zult als archiefdienst voorbereid moeten zijn op groepen leerlingen. Doe je dat niet, dan zullen de leerlingen de weg naar het archief toch wel vinden. Leerlingen komen dan [redelijk] onvoorbereid naar de studiezaal, met als gevolg dat de begeleiding – naast de 'gewone' bezoeker – veel tijd vergt van de studiezaalmedewerkers.

Het belang van betrekken van archieven in het onderwijs is naast het gebruik van de daar berustende bronnen gelegen in de beeldvorming van wat een archief is en waar het toe dient. Ook de confrontatie met authentiek archiefmateriaal en het besef dat dit bewust of onbewust is nagelaten door mensen die al lang tot het verleden behoren, draagt bij aan de motivatie van leerlingen om meer van de geschiedenis te willen weten. Het leren uit het verleden draagt bij tot een betere beeldvorming van de eigen omgeving. Daarom heeft het Stadsarchief gekozen om daar op voorhand al aandacht aan te besteden en heeft hiervoor beleid ontwikkeld.

Het beleid van het Stadsarchief is verwoord in de notitie *Leren uit het Verleden*.

Educatie bij het Stadsarchief Heerlen.³ De educatieve activiteiten vinden hun oorsprong in een viertal doelstellingen.

Op de eerste plaats wil het Stadsarchief de regionale en lokale situatie belichten. In dit kader wordt de theorie in het Stadsarchief toegelicht aan de hand van voorbeelden.

Als tweede vraagt de aandacht voor kennis en toepassing van historische benaderingswijzen een actieve wijze van leren door leerlingen. Oefening in het systematisch ordenen, verwerken, interpreteren en overdragen van informatie zijn hierbij belangrijke onderdelen. Dergelijke benaderingswijzen en vaardigheden kunnen leerlingen inzetten bij een afgebakend historisch onderzoek. Het Stadsarchief kan leerlingen de methodiek van onderzoek leren om met

primaire [het archiefmateriaal] en secundaire [de boeken en tijdschriften] bronnen te kunnen werken.

Een derde doelstelling is dat leerlingen bij een historisch onderzoek relevante vragen kunnen stellen en voor de beantwoording van die vragen historisch bronnenmateriaal kunnen selecteren. Het Stadsarchief kan een inleiding verzorgen waarin leerlingen de basisprincipes van [historisch] onderzoek leren.

De laatste doelstelling is het verlagen van de drempelvrees om het Stadsarchief binnen te gaan en de daar berustende bronnen te raadplegen.

De educatieve activiteiten van het Stadsarchief richten zich op het hele scala uit het onderwijs; van basis- tot wetenschappelijk en volwassenenonderwijs. Er zijn drie vormen waarop de activiteiten kunnen worden uitgevoerd. Men kan individueel komen. De leerling komt met een onderzoeksvraag naar de studiezaal en gaat hier, tussen de andere bezoekers, zijn onderzoek doen. Begeleiding wordt gegeven door een studiezaalmedewerker.

Een school kan ook als groep komen. Educatieve ondersteuning voor groepen gaat altijd volgens afspraak. De groep komt naar het Stadsarchief, waar zij in een aparte ruimte [bijvoorbeeld de aula] onderzoek kunnen doen in bronnen die dáár voor hen beschikbaar zijn gesteld. Op deze manier hoeft de groep leerlingen het onderzoek niet in de studiezaal te doen. Begeleiding wordt gegeven door de educatief medewerker van het Stadsarchief en/of een studiezaalmedewerker.

Een derde vorm is een combinatie van individueel en groepsgewijs bezoek. In deze vorm wordt door de leerlingen rond een van tevoren bepaald thema onderzoek gedaan. Na een introductieles door de educatief medewerker over de methodiek van archiefonderzoek en archieven op school zelf, kunnen de leerlingen voor een rondleiding naar het Stadsarchief komen. Tijdens de

rondleiding krijgen zij een kijkje achter de schermen van een archiefdienst. In de depots komen de topstukken uit de kasten en mogen leerlingen die ook even vasthouden. Het eigenlijke onderzoek vindt plaats in groepjes of individueel. De onderzoekers komen op eigen gelegenheid naar de studiezaal, waar ze dan opgaan in de reguliere bezoekers. Het resultaat van hun onderzoek zal een kleine scriptie zijn.

Voorbeeld:

project 'In en om de Oorlog'

In het project wordt door leerlingen van de bovenbouw van het Bernardinuscollege bronnenonderzoek gedaan in archieven rond het thema Tweede Wereldoorlog. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van de verzamelinventaris 'In en om de Oorlog', waarin archieven zijn opgenomen over de Tweede Wereldoorlog.⁴ Voorbeelden zijn het archief van de Luchtbeschermingsdienst, de Centrale keuken Heerlen en het Bureau Huisvesting Geallieerde Troepen.

In overleg met de docent geschiedenis zijn een aantal doelstellingen geformuleerd. Als eerste doel is gesteld leerlingen bekend te maken met bronnenonderzoek en archiefwezen in het algemeen. Ten tweede wil het project leerlingen op kleine schaal de elementaire vaardigheden voor bronnenonderzoek bijbrengen. Een derde doelstelling is de geschiedenis uit het schoolboek halen en op deze manier omgevingsgeschiedenis verlevendigen. Middels dit project wil het Stadsarchief de drempel om het archief binnen te stappen, en daar onderzoek te doen, verlagen. Als laatste doelstelling is gesteld dat leerlingen in groepsverband komen tot een zinvolle samenwerking.

Het project is zo ingedeeld dat leerlingen zowel groepsgewijs als individueel werken. Het groepsgewijze gedeelte bestaat uit het volgen van een archiefles en een rondleiding door het archief. In het individuele gedeelte

komen leerlingen naar de studiezaal van het Stadsarchief om bronnenonderzoek te verrichten.

De archiefles is een inleidende les, waarin het één en ander wordt verteld over archieven en archiefonderzoek. De les wordt op school gegeven door de educatief medewerker van het Stadsarchief.

Gedurende en periode van drie weken moeten de leerlingen bronnenonderzoek verrichten in de studiezaal. Aan de hand van de verzamelinventaris 'In en om de Oorlog' wordt een onderwerp gekozen, waarover een werkstuk moet worden geschreven.

Voorbeeld:

Project 'Mensen in Noodsituaties'

In het project 'Mensen in Noodsituaties' wordt door leerlingen van het Sintermeertencollege in de tweede fase bij het Stadsarchief Heerlen bronnenonderzoek gedaan in primaire en secundaire bronnen naar armoede-, probleem- of noodsituaties en vooral hulpverlening in de meest brede zin van het woord.

Het hoofdthema is onderverdeeld in 17 subthema's, waaronder de ziekenhuizen St. Joseph en De Wever, de ramp in de mijn Hendrik in 1928 en de Winterhulp in Heerlen.

Het project beslaat een periode van ongeveer drie maanden. Het voorkennisniveau is een afgesloten basisvorming. De leerdoelen van het project zijn het leren onderzoek te doen aan de hand van een centraal thema, het plannen en uitvoeren van een onderzoek en het reflecteren over de eigen aanpak. Uitgangspunt is het principe van 'leren leren'. Leerlingen zullen de vaardigheden als bronnenonderzoek, interviewtechniek en concrete verwerking van gegevens in een werkstuk benutten.

Ook bij dit project is gekozen voor een werkvorm waarin leerlingen zowel groepsgewijs als individueel werken. Op school wordt door de docent het thema uitgelegd,

de taakmappen uitgedeeld en een vraagstelling geformuleerd. In het Stadsarchief wordt kennis gemaakt met het te onderzoeken materiaal.

Bezoeken aan het Stadsarchief vinden in de eerste fase van het project groepsgewijs plaats. Relevante bronnen worden voor de leerlingen klaargelegd en worden bestudeerd onder leiding van de docent en de educatief medewerker van het Stadsarchief. Naarmate het project vordert, zullen leerlingen individueel naar het Stadsarchief komen.

Het projectpakket bestaat uit een docentenhandleiding en een leerlingenset.⁵ De docentenhandleiding geeft de achtergronden van het project en bestaat uit zes onderdelen. Hierin komt onder andere aan de orde de administratieve, organisatorische en beheersmatige kaders van het project, de inhoudelijke studieactiviteiten, een planner en een checklist voor de docent.

In de leerlingenset zijn opgenomen een inleiding en onderzoekstaakplanner, informatiebladen van het Stadsarchief, een voorbeeld van een in te vullen logboek en een logboek, een scorekaart die nodig is voor de beoordeling door de docent en een eerste aanzet tot onderzoek.

Resultaat van het bronnenonderzoek is een werkstuk. In de keuze van uiterlijke vorm van het werkstuk zijn de leerlingen vrij. Dit kan variëren van een geschreven werkstuk tot het opzetten van een internetpagina.

Case:

Project 'Monumentenbox Heerlen'

De 'Monumentenbox Heerlen' is een uitgave van de Commissie Open Monumentendag Heerlen en het Stadsarchief Heerlen.⁶ De monumentenbox is opgebouwd uit een aantal geplastificeerde kaarten, waarop informatie wordt gegeven over monumenten in de gemeente Heerlen. Uitgangspunt van de box is buurtgerichtheid. De gekozen monumenten sluiten aan op de belevingswereld van de leerling. Het monument ligt

bij wijze van spreken bij de leerling in de straat.

De monumentenbox is opgebouwd uit vier afdelingen. Een algemeen-gedeelte, een monumenten-gedeelte, een opdrachten-gedeelte en een gedeelte met achtergrondinformatie voor de docent. De 'Monumentenbox Heerlen' is geschikt voor leerlingen van groep 7 en 8 van het primair onderwijs. Doelstelling van de monumentenbox is leerlingen eens met andere ogen naar een monument te laten kijken en waardering te kweken voor het culturele erfgoed van de gemeente Heerlen.

Op de 'Algemene kaart MONUMENTEN' wordt uitgelegd wat monumenten zijn. Aan de orde komen beschermde monumenten, de veranderende functie van sommige monumenten en de bedreigingen die op bestaande monumenten afkomen.

In de afdeling monumenten zitten de kaarten die gaan over de specifieke monumenten in Heerlen. De afdeling is op buurtniveau ingericht. Per buurt worden één of meerdere monumenten behandeld. Voorafgaand aan de monumentenkaarten is van elke buurt een kaart opgenomen waarop kort de geschiedenis van die buurt wordt verteld.

Per monument zitten er twee kaarten in deze afdeling. Een 'Monumentenkaart' en een 'Verdiepingskaart'. De monumentenkaart geeft een beschrijving van het monument zoals je het werkelijk ziet als je ervoor staat. Op de kaart is nu eens niet een architectonische beschrijving van het monument gegeven. Door goed naar het monument te kijken moeten de leerlingen leren wat voor bijzonderheden er zijn te ontdekken. Onder aan de kaart is een tijdsbalk weergegeven, waar de geschiedenis van het monument zichtbaar wordt en de leerling het monument in de tijd kan plaatsen.

Op de verdiepingskaart wordt vervolgens ingegaan op achtergronden van het monument, bijvoorbeeld de geschiedenis of iets over de bewoners. Het opdrachten-gedeelte

kent twee 'Opdrachtkaarten'. De opdrachtkaarten gaan uit van het principe 'Gericht Kijken'. Omdat de behandelde monumenten buurtgericht zijn, kun je makkelijk vanuit school naar het monument gaan en hier door gericht te kijken de vragen en opdrachten maken.

De eerste opdrachtkaart bestaat uit een aantal vragen, die de leerlingen moeten beantwoorden door goed naar het monument te kijken. De vragen vallen uiteen in drie groepen: uiterlijke kenmerken van het monument, de toestand van het monument en de functie van het monument.

De tweede opdrachtkaart is een keuze opdracht. De leerling kan kiezen om het monument, of het meest opvallende hieraan, op zijn of haar manier te tekenen of de bijgeleverde perspectieftekening van het monument uit te knippen en te kleuren. Door de perspectieftekening te voorzien van een standaard, kan de tekening recht op worden gezet en heeft de leerling zijn eigen monument.

In de afdeling achtergrondinformatie is op één kaart een overzicht gegeven van adressen van personen, instellingen en dergelijke die over de geschiedenis van de buurt één en ander kunnen vertellen. Je kunt hierbij bijvoorbeeld denken aan heemkundeverenigingen. Wanneer de docent besluit iemand in de klas uit te nodigen, kan deze kaart de docent in de juiste richting wijzen.

Een tweede kaart geeft tips voor het bedrijven van 'oral history'. Om de geschiedenis van de buurt te achterhalen, kun je de leerlingen actief op zoek laten gaan naar die historie. Op deze kaart staan een aantal aandachtspunten dat moeten bijdragen tot een zinvol onderzoek door de leerlingen.

In deze afdeling zijn ook een aantal boekjes opgenomen, die kunnen dienen als achtergrondinformatie voor de docent. Het is de serie die is uitgegeven door de Stichting Open Monumentendag.⁷

De duur van het project 'Monumentenbox Heerlen' is variabel. De docent kan kiezen

voor de behandeling van monumenten uit de eigen buurt, maar kan daarnaast ook andere buurten behandelen.

Conclusie

In de nieuwe structuur van het onderwijs is het onmogelijk als archiefdienst de ogen te sluiten voor de veranderingen. De vragen die leerlingen stellen aan een archief, dwingen tot het ontwikkelen van beleid hoe om te gaan met groepen leerlingen of studenten.

Het door het Stadsarchief Heerlen in de afgelopen twee jaar uitgewerkte beleid werpt zijn vruchten af. Het Cito heeft het project

'Mensen in Noodsituaties' verwerkt in een praktische opdracht, die in de loop van 1999 zal verschijnen in een bundel met praktische opdrachten ten behoeve van het geschiedenisonderwijs in het voortgezet onderwijs.⁸ Daarnaast zijn de projecten van het Stadsarchief opgenomen in de internetsite van Erfgoed Actueel onder het 'Projectloket'.⁹

Voor het slagen van de samenwerking tussen archief en school zijn planning, goed overleg en afgebakende onderzoeksopdrachten van cruciaal belang om leerlingen zinvol bronnenonderzoek te laten doen. Bij het Stadsarchief Heerlen lijken wij hier in te zijn geslaagd.

Noten:

1. Cultuurnota *Pantser of Ruggengraad*, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 1997-2000 [Den Haag, 1997].

2. *Cultuur en School*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap [Den Haag, 1997].

3. A. FRINGS EN T.J. VAN SLOOTEN, *Leren uit het Verleden. Educatie bij het Stadsarchief Heerlen*. [Den Haag, 1997].

4. J.M.M. CUIJPERS, *Inventaris In en om de Oorlog*, verzamelinventaris van Heerlense archieven met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. [Heerlen, 1990].

5. N. ZIJLSTRA Tweede fase project TGO, *Zelfstandig onderzoek doen in het archief*, thema: Noodsituaties en Hulpverlening. [Heerlen, 1997].

6. De *Monumentenbox Heerlen* zal in het najaar van 1999 verschijnen en voor het onderwijs beschikbaar zijn.

7. In deze serie boekjes zijn de volgende titels

verschenen: *Historische verdedigingswerken* [Amsterdam, 1995]. *Archeologische monumenten* [Amsterdam, 1995]. *Industrieel erfgoed* [Amsterdam, 1996]. *Variatie in Monumenten* [Amsterdam, 1993]. *Bouwgeschiedenis van Monumenten* [Amsterdam, 1992]. *Interieurstijlen* [Amsterdam, 1991]. *Monumentale schoolgebouwen* [Amsterdam, 1997]. *Monumentale kerkgebouwen* [Amsterdam, 1996]. *Historische boerderijen* [Amsterdam, 1997]. *Monument in Beeld* [Amsterdam, 1994]. *Bouwstijlen herkennen* [Amsterdam, 1990].

8. Cito staat voor *Instituut voor Toetsontwikkeling* en is gevestigd in Arnhem.

9. *Erfgoed Actueel* is het bureau voor cultureel erfgoed en educatie en is een onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het bureau is gevestigd in Amsterdam.

Het internetadres van *Erfgoed Actueel* is:
<http://www.minocw.nl/erfgoed>.

Heerlen en de korenwolf. Een drama in twee bedrijven [1879-1999]

M. VAN DIJK

Heerlen vooruit! Op de drempel naar de eenentwintigste eeuw en het derde millennium wonnen Heerlen en Aken een Europese prijs voor hun lovebaby: het Grensoverschrijdend Bedrijventerrein [GOB]. En dit bedrijventerrein was ook anderszins niet zo maar een bedrijventerrein. Het werd exclusief bestemd voor Euregionale hightechbedrijven. De fraaie naam 'Avantis' stond voor alles wat

het project symboliseerde: vooruitstrevende overschrijding van grenzen in tijd, ruimte en techniek.

Een dergelijk omvangrijk project wordt niet zonder slag of stoot gerealiseerd. Vele belanghebbenden zorgen voor politieke en financiële valkuilen en oponthoud. Vele vergunningen en ontheffingen moeten worden verkregen, met alle juridische consequenties van dien. De meeste van deze

Cricetus cricetus [L.] hamster. Getekend naar een exemplaar uit Zuid-Limburg.

hobbels werden tijdens het jarenlange traject vakkundig genomen. Maar wat aanvankelijk een Limburgs heuveltje leek groeide langzaam maar zeker uit een verraderlijke Alpen-col: de wilde veldhamster of korenwolf.

Klucht of drama?

Natuurorganisaties als de Actiegroep Industrieterrein Langveld tekenden jaren geleden al beroep aan tegen de plannen. In het natuurlijk terrein van Beitel-Zuid werden veel vogels en andere fauna en flora bedreigd, zo bleek uit hun onderzoeken. Speerpunt in hun bezwaren was het feit dat de plannen de doodsteek betekenden voor de aldaar levende wilde veldhamsters, beter bekend met de Limburgse naam 'Korenwolf', een beschermde en ernstig bedreigde diersoort. Sterker nog, op de Beitel-Zuid zou één van de laatste hamsterkolonies van Nederland leven. Ervaren natuurbeschermers als de Vereniging *Das & Boom* en de *Stichting hamsterwerkgroep Limburg* sloten zich hierbij aan. Deze milieuverenigingen doen overigens niet meer en niet minder dan het gebruiken van het hen bij wet toegestane recht om overheidsmaatregelen te [laten] toetsen aan nationale en internationale milieuwetgeving. Overigens hadden anderen ernstige twijfels over de aanwezigheid van de hamsters, omdat er sinds lange tijd geen levende korenwolf meer was gesignaleerd, om over een levensvatbare populatie maar te zwijgen. Een Duits onderzoeksbureau wist te bevestigen dat er geen hamsters meer in het Langveld aanwezig waren, tot grote opluchting van een aantal Heerlense bestuurders. Opluchting niet alleen vanwege de toekomst van de omvangrijke en kostbare plannen, maar ook voor de [eventuele] veldhamsters.

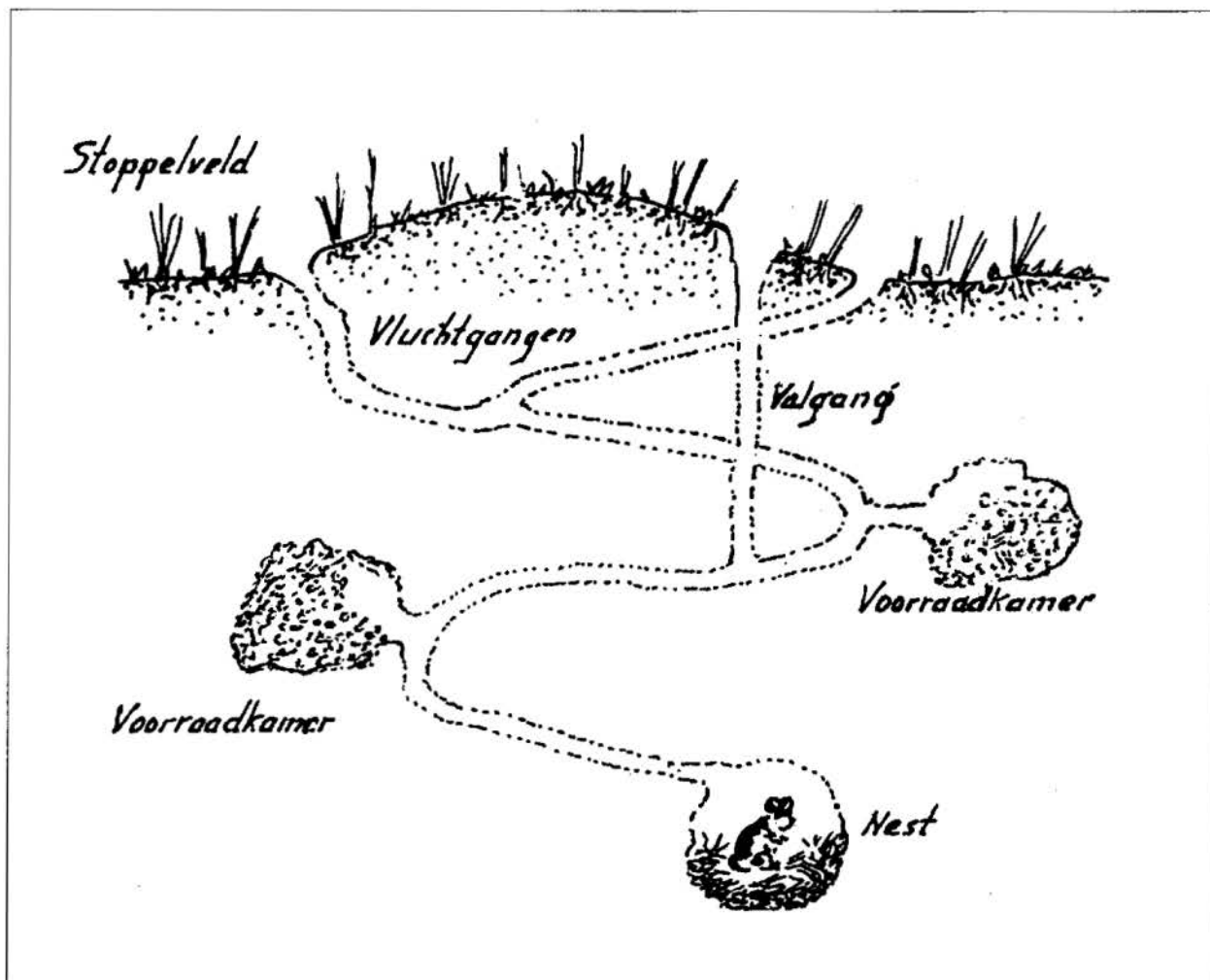
De natuurverenigingen ontkenden ten stelligste. En niet zonder succes. De Actiegroep Langveld wist begin 1998 proefboringen stil te leggen om te voorkomen dat de hamsters in hun winterslaap werden gestoord. Daar bleef het niet bij. In oktober '98 kwam het

bericht af dat het ministerie van Landbouw en Natuurbeheer de vereiste ontheffing van de Natuurbeschermingswet zou weigeren, tenzij er een bedrag van f 6.500.000,- op tafel kwam voor beschermende maatregelen ten bate van de veldhamster. Speciaal aangelegde natuurgebiedjes moesten de [vermeende] korenwolven tot een nieuw onderkomen gaan dienen. Schoorvoetend ging de Heerlense gemeenteraad accoord, in de veronderstelling dat hiermee het grootste leed wel geleden was. Want de Heerlense gemeenteraad onderschrijft het belang van natuurbescherming in het algemeen en die van de wilde veldhamster in het bijzonder. En natuurbescherming kost nu eenmaal geld, ook in Heerlen, maar zes miljoen was even slikken. Op 1 december 1998 kon dan eindelijk de schop de grond in, wat werd gevierd met een fraaie folder en een klein feestje.

Maar het feest duurde niet lang. Bij egalisatiewerkzaamheden kwamen merkwaardige gangetjes aan het daglicht. '*Verse hamsterpijpen!*', juichten de milieuorganisaties. En ook uit Duitsland waren donkere wolken komen aandrijven, in de vorm van kwalijke verhalen over de vergiftiging van hamsters door een boer.

De milieubeweging stapte met deze nieuwe feiten dus weer naar de Raad van State om de werkzaamheden stil te laten leggen. En weer was de centrale vraag: zijn er nu wel of geen hamsters in het gebied? En zo ja, hoeveel? Met het door de hamsterwerkgroep aangeleverde 'bewijs' in de vorm van vage kaartjes ging de rechter niet accoord. Gevolg: tweedracht in de gelederen van de natuurbeschermers, een verschuiving van de uitspraak en weer meer onduidelijkheid. En dat terwijl Europese miljoenen subsidies dreigden te worden verspeeld en bestuurders en projectontwikkelaars de wanhoop nabij waren.

Maar medio januari 1999 leek het grootste leed geleden. De eisen van de hamsterwerkgroep werden grotendeels afgewezen,

De burcht van de korenwolf.

waardoor Avantis eindelijk met volle vaart vooruit kon. Voor de werkgroep waren de druiven zuur. *'Deze uitspraak is teleurstellend. Waarheidsvinding is hier niet aan de orde geweest, de argumenten van de gemeente en de projectontwikkelaar zijn klakkeloos overgenomen. Gevolg is nu dat een van de meest bedreigde diersoorten in Europa naar de knoppen gaat'*, aldus de voorzitter. De werkgroep zet de strijd voort met bodemprocedures en gaat de zaak aankaarten bij het Europese Hof. Voordat er uitspraken op tafel komen zijn we weer enkele jaren verder.¹

Cricetus Cricetus

De tragische hoofdrolspeler in deze soap is de wilde veldhamster [Lat. *Cricetus cricetus*, D. 'Kornferkel']. In de volksmond wordt het

zoogdiertje ook wel aangeduid met korenwolf ['korenwouf'] of, in de vorige eeuw, aardwolf. De negatieve bijnaam is een verwijzing naar de voedingswijze van het diertje, dat voornamelijk leeft van granen en zaden. Vooral de hoogwaardige granen tarwe, rogge en gerst zijn in trek bij de veldhamster. Maar daarnaast behoren ook een keur van zaden en vruchten tot het dieet van het knaagdiertje, en dit maakt de kieskeurige veldhamster kwetsbaar.

De wilde veldhamster is van oorsprong een steppendier en is waarschijnlijk vanuit Midden-Europa naar Duitsland en Zuid-Limburg gekomen. Men vermoedt dat het vanaf de zeventiende eeuw in Zuid-Limburg inheems is. Hij gedijde goed in Zuid-Limburg omdat de klei- en lössgronden een uitstekende ondergrond vormden voor de burchten. Deze hamsterburchten bestaan uit

loop-, vlucht- en valgangen, voorraadkamers en een centrale nestruijnte. In de voorraadkamers 'hamstert' het diertje voor de karige wintermaanden. En vooral deze gewoonte maakte hem vroeger gehaat bij de boerenbevolking. 'Wouf' of 'wolf' duidt dan ook op hebberigheid, inhaligheid, vergelijk de uitdrukking 'geldwolf'. Een volledige winterslaap houdt de graanhamster niet, maar de hartslag en de lichaamstemperatuur worden wel sterk teruggebracht. Nu en dan komt de knager weer in een waaktoestand waarin het gaat eten. In het groeiseizoen krijgt het vrouwtje twee- of driemaal een aantal jongen.²

1879

In de 19de eeuw heerste er nog veel onduidelijkheid over het voorkomen van de hamster in Nederland. In aan Zuid-Limburg grenzende gebieden in Duitsland en België was het voorkomen van de veldhamster reeds gedocumenteerd, maar in Nederland bleef men lang twijfelen. In sommige gevallen bleken hamstermeldingen bovendien niet te kloppen omdat het knaagdiertje met de waterrat was verwisseld. Pas na 1850 gingen zoölogen gericht veldonderzoek verrichten en werd de aardwolf in beeld gebracht. Het werd duidelijk dat hij alleen in Limburg voorkwam. En na 1875 steeg het aantal meldingen uit Zuid-Limburg snel. In 1879 kon dan ook door Hollandse zoölogen worden geconstateerd: *'In de laatste maanden kwamen evenwel tot hem verschillende berichten over het wonen van Hamsters nabij Maastricht te Heer, alwaar een landbouwer eene grote menigte dezer dieren had ontdekt. Ook in Heerlen en Wylre in Limburg heeft men koloniën aangetroffen; in eerstgenoemde plaats vond men nu omstreeks twaalf jaren geleden meer dan 100 hamsterwoningen, waarbij er waren die door zestien individu's bewoond werden, terwijl men in één hunner magazijnen een hectol. granen en paardenbonen vond. Voor geruimen tijd zijn zij ook*

*nog in andere gedeelten van Limburg gevonden, zoals in Schaesberg, Eygelshoven, Ubach en verder aan de overzijde van het riviertje de Worms in Pruisen ...'*³

Voor al de behoorlijke inhoud van sommige opgegraven voorraadkamers was velen een doorn in het oog. En tot overmaat van ramp was 1879 een enorm goed hamsterjaar. In kranten verschenen berichten over een plaag. En weer speelde Heerlen een belangrijke rol. Het was de 'Rijks-Veearts' J. Duysens, woonachtig in Heerlen, die het 'gevaar' van de hamster via een ingezonden brief in de Limburger Courier van 6 september 1879 op de agenda zette. Uit Duysens' opmerkingen bleek dat de hamster al langer bekend was in Zuid-Limburg, *'zonder te weten dat het zooveel schade veroorzaakte'*. De redactie riep dan ook op tot krachtige maatregelen: *'Landbouwers! zijt er dan op bedacht, niet alleen die dieren uit te graven, wanneer gij soms hier of daar hunne woning aantreft, maar tracht zelfs alle woningen op te sporen of te ontdekken en gaat dan steeds ijverig aan het uitroeien.'*

En in de editie van 20 september verscheen het volgende bericht: *'De zoogenaamde Korenwolf (hamster) schijnt in de gemeente Heerlen vrij ontzagwekkend vermenigvuldigd te zijn... Naar men zooal verneemt, zijn in de gemeente Heerlen meer dan honderd woningen van hamsters gevonden. In eenige, die men opgegraven heeft, heeft men 13, 14 tot 18 dieren gevonden. Wordt dus niet énergische met hunne uitroeiing te werk gegaan, dan kunnen wij komend jaar ze met duizenden verwachten, en stellig kunt gij, landbouwers, op verlies van een vierde gedeelte van Uwen oogst rekenen, want zoo één hamsterfamilie van 10 á 20 dieren heeft jaarlijks 100 kilo graan nodig, die ze U berooven.'* De krant deed ook een verdelgingsmethode aan de hand: *'Men speure de woningen op, stoppe de nevenuitgangen dicht, grave vervolgens den hoofdingang tot een voet diepte op en legge dan daarin een vuur aan van lompen en zwavel. Wanneer nu het vuur goed brandt, overdekke*

men het, opdat de zwaveldamp in de holen dringe. Zodoende zullen de dieren stikken.' Het moge duidelijk zijn dat in deze jaren de belangen van dier- en natuurbescherming niet telden. De mededeling staat dan ook onder de kop 'Landbouw-berichten'.

Na dit soort berichten waren de rapen gaar. De gemeenten namen maatregelen en loofden premies uit voor gevangen en gedode hamsters. Deze regelingen werden tientallen jaren gehandhaafd. Zowel op provinciaal als op gemeentelijk niveau ontstonden er ware hamsterdossiers. In Schimmert werd er in 1943 nog uitgekeerd.

Merkwaardig is dat in Heerlen slechts in het jaar 1883 het kleine bedrag van f 0,20 hamsterpremie werd uitgekeerd. Waar waren op eens al die korenwolven gebleven? Werden zij op een andere manier bestreden, bijvoorbeeld met gif? Men heeft zich in die tijd al verbaasd over het plotselinge verdwijnen der hamsters in en rond Heerlen. Er is geopperd dat een besmettelijke ziekte de grote populatie in één of twee jaar heeft gedecimeerd.⁴

Ook in latere jaren bleven grote schommelingen in de hamsterpopulaties optreden. Vermoed wordt dat weersomstandigheden

hierin een grote rol spelen. De rol van roofdieren als de bunzing en grote uilensoorten is onduidelijk.⁵ Opmerkelijk is dat de veldhamster vooral in bepaalde gemeenten veel voorkwam, en in andere, waaronder Kerkrade, niet of nauwelijks. In de jaren na 1910 werden hamsters ook gevangen voor hun vacht. Dit werd voor de jaren 1938-1942 bijvoorbeeld gemeld uit Schin op Geul. Ook groef de jeugd hamsters uit om daarmee langs de deuren te lopen en een zakcentje te verdienen. Vele veldhamsters overleefden hun nieuwe rol als huisdiertje of speelgoed niet.⁶

Vanaf de jaren '50 ging het bergafwaarts met de hamster. Schaalvergroting en ruilverkaveling, het weghalen van kleine landschapselementen als bossages en graften, de introductie van monoculturen [maïs, bieten] en krachtige onkruidbestrijdingsmiddelen, en het gebruik van diepploegen en zware landbouwmachines bleken rampzalig voor de kleine knager.

Anno 1999 lijkt het grootste drama voor de Limburgse wilde hamster nog te moeten komen. In de komende jaren zal blijken of de korenwolf in staat is in Zuid-Limburg te overleven.

Noten:

1. Dit overzicht is voornamelijk gebaseerd op de verslaggeving in het *Limburgs Dagblad*, vooral op de bijdragen door IVO LANDMAN van 6 januari 1998, 19 december 1998, 8 januari 1999 en 20 januari 1999.
2. Zie A.M. HUSSON S.C.J., *Over het voorkomen van de hamster, Cricetus cricetus (L.), in Nederland* [Maas-tricht 1949; overdruk uit de Publicaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Reeks II,

1949], 14-23; H.W.A. LEMMERLING, 'De Korewouf', in: *De Natuurgids* 32 [1994] 5, 129-131.

3. Geciteerd in A.M. HUSSON, *De hamster in Nederland*, 16-17.

4. A.M. HUSSON, *De hamster in Nederland*, 38-39.

5. Idem, 40-41.

6. Idem, 44-45.

Signalement

S. BROERS EN M. VAN DIJK

De straatnamen in Kerkrade; Tekst en Uitleg

L. Augustus, J. Driessen en J. Paulissen † [red.],
[Kerkrade 1998]. 156 pp., plattegronden, ill.

Elke gemeente heeft straatnamen die nauwelijks verklaard hoeven worden. Zij zijn vernoemd naar planten, dieren of beroemde personen die makkelijk in een encyclopie te achterhalen zijn. Moeilijker wordt het als straten en pleinen genoemd worden naar mensen, boerderijen, veldnamen of specifieke kenmerken in een inmiddels onherkenbaar veranderd landschap. In zo'n geval is een uitgave zoals het straatnamenboek van Kerkrade onmisbaar. Na meer dan twintig jaar zoeken, vergelijken en mondelinge overlevering opsporen en controleren heeft de gemeente Kerkrade weer een geheel bijgewerkt overzicht van de betekenis van elke straatnaam. Sinds de gemeentelijke herindeling van 1982 hoort ook de voormalige gemeente Eygelshoven bij Kerkrade. Ook de straten daarvan zijn nu voor het eerst allemaal gedocumenteerd. De straatnamen worden alfabetisch verklaard, terwijl ook een aantal foto's van straten, gebouwen en personen zijn opgenomen. De verklaringen zijn allerminst saaie stukjes tekst geworden, mede door het gebruik van kruisverwijzingen.

In Kerkrade blijken heel wat oude namen van adellijke families, boerderijen, landerijen, bosjes, bronnen en waterlopen terug te vinden te zijn in moderne straatnamen. De voormalige abdij Kloosterrade heeft heel wat namen van abten, rectoren en directeurs achtergelaten, evenals de steenkoolmijnen die deze eeuw in Kerkrade lagen.

Opmerkelijk zijn de vele verwijzingen naar hoogteverschillen [Chevremont, Toupsberg], vochtige plekken [Slakstraat, Slakbeemdenweg] en ontginningen [Steenbos, Op de Kamp] die hun sporen voorgoed in het wegennet van Kerkrade hebben nagelaten.

Ook oude mythes worden doorgeprikt. Zo heeft Chevremont niets te maken met de Franse vertaling rond 1800 van 'Geitenberg' maar heeft men de volksuitspraak 'Sjeeveemet' [sinds 1396 al bekend als Schaveymont] verkeerd opgeschreven. Het oorspronkelijk Latijnse 'Cavatum montem' betekent namelijk berg met steile hellingen en heeft niets met geiten van doen.

De inleidende stukken over 'straatnaamgeving in heden en verleden' en 'de geschiedenis van Kerkrade naamkundig gezien' zijn kort maar heel informatief en direct geschreven. Het boek is genaaid uitgegeven, bevat 156 pagina's en een register en is voorzien van een duidelijke [uitklapbare] zwart-wit kaart. [SB]

Bibliografie Grensland 1981-1997

Na enkele jaren voorbereiding is de Bibliografie Grensland gereed gekomen. De grensoverschrijdende samenwerking op cultureel gebied, zoals die sedert lange tijd voor de *Werkgemeenschap Kreis Heinsberg-Limburg* gestimuleerd wordt, gaf enkele jaren geleden de aanzet om de in deze regio gepubliceerde literatuur over geschiedenis, archeologie, economie en maatschappij, volkskunde en biologie, bibliografisch vast te leggen. Hierbij gaat het voornamelijk om periodiek of bij gelegenheid verschijnende series, maar ook om monografieën. Verder dienden bijdragen

opgenomen te worden die in publicaties elders zowel in Duitsland als in Nederland met betrekking tot dezelfde thematiek over deze streken of de afzonderlijke plaatsen ervan verschenen zijn.

Om een dergelijke grensoverschrijdende bibliografie samen te stellen werd een werkgroep geformeerd, bestaande uit medewerkers, die betrokken zijn bij het redigeren of uitgeven van regionale heemkundige periodieken. Zij zorgden voor de selectie van de op te nemen bijdragen en publicaties. Met deze keuze pretendeert men geen volledigheid. Kwantitatief hebben de Nederlandse titels een duidelijk overwicht, aangezien het aantal van de in het Limburgse gebied verschijnende series wezenlijk groter is dan in het aangrenzende Duitse gebied. Onderzocht werden voor de periode 1981 tot en met 1997 aan Nederlandse zijde de gebieden van het Streekgewest Westelijke Mijnstreek, het Streekgewest Oostelijk Zuid-Limburg en Oostelijk Midden-Limburg, aan de Duitse zijde de Grenskreis Heinsberg.

De bibliografie is uitgevoerd als drukwerk, maar ook op diskette vastgelegd; aanvullingen zullen om de twee jaar geschieden. Het overzicht is chronologisch opgebouwd, per jaar. Meer dan 2600 titels zijn verwerkt en er is een rubricering naar vakgebieden gemaakt. Een appendix biedt de gebruikers een overzicht van de behandelde thema's.

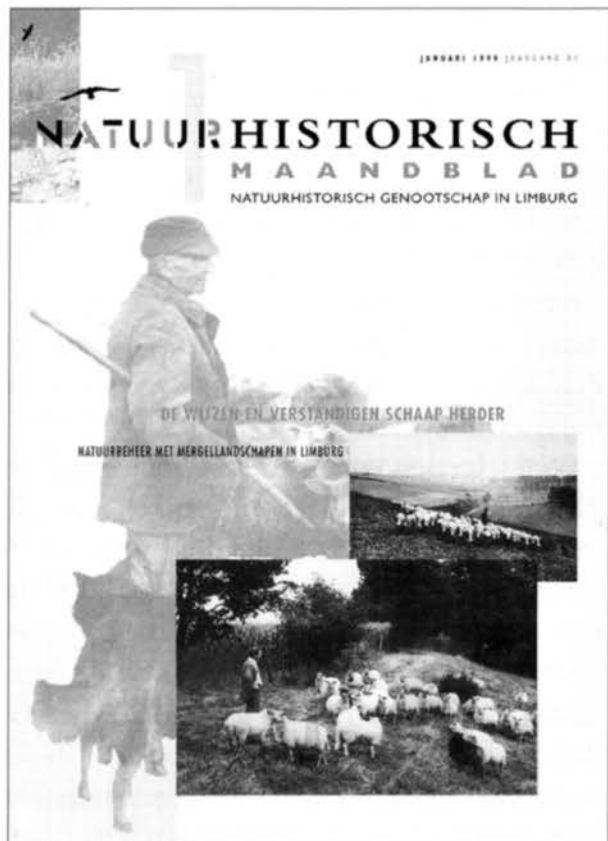
Met de 'Bibliografie Grensland' willen de uitgevers en de werkgroep zich in eerste instantie richten tot allen die in deze regio met een gemeenschappelijke historie op de genoemde terreinen zelf onderzoekend of onderwijzend actief zijn, en ook tot de archieven en bibliotheken. Daarnaast biedt ze ook aan allen die zich slechts passief met heden en verleden van dit grensgebied bezig houden op een gemakkelijke wijze informatie over de hier verschijnende publicaties.

De 125 pagina's tellende bibliografie is losbladig gedrukt, opgenomen in een ringband, waarin zich tevens een diskette met alle gegevens bevindt. Van de Bibliografie zijn

250 exemplaren gedrukt, die voor de prijs van vier euro [8 DM of f 8,99] per stuk verkrijgbaar zijn bij de Heimatmusea in Heinsberg en Geilenkirchen en daarnaast ook bij het Stadsarchief Heerlen, de gemeentearchieven in Sittard en Roermond en in het Museum van de Roerstreek in St.-Odiliënberg. [Persbericht]

'De wijzen en verstandigen schaapherder'. Natuurbeheer met Mergellandschappen in Limburg

Themanummer Natuurhistorisch Maandblad 1, jrg. 88 [1999]. 24 pp.

Het Natuurhistorisch Maandblad, het periodiek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, timmert nadrukkelijk aan de weg. Met een moderne opmaak en interessante thema-nummers probeert men een groter publiek te bereiken dan [enkel] biologen, natuurbeheerders en fanatieke natuurliefhebbers. Aflevering 1 van de jaargang 1998 was bijvoorbeeld gewijd aan de

visstand in Zuid-Limburgse beken. Daaruit bleek dat er in de Heerlense Caumerbeek en de Geleenbeek meer leven voorkomt dan men denkt.

Geïnteresseerden in cultuurhistorie en heemkunde vinden regelmatig iets van hun gading in het Natuurhistorisch Maandblad. Het themanummer over het natuurbeheer door Mergellandschapen is hier een goed voorbeeld van. In de verschillende bijdragen wordt onder meer ingegaan op de belangrijke rol die de eeuwenoude extensieve begrazing door schaapskudden tot circa 1925 heeft gespeeld in het ontstaan van de heidegebieden en kalkgrashellingen in Zuid-Limburg. Sinds enkele jaren worden de overgebleven heidegebieden en kalkgrashellingen nadrukkelijk gekoesterd vanwege hun bijzondere flora en fauna. De Zuid-Limburgse kalkgrashellingen, waarvan nog slechts enkele honderden hectaren bestaan, zijn uniek in Nederland. Het bijna uitgestorven regionale schapenras, de Mergellander, speelt in het beheer hiervan een toenemende rol. En met succes. In België en Frankrijk worden de Limburgse experimenten nu enthousiast nagevolgd.

Voor Heerlen en omstreken dienen we in dit verband niet alleen te denken aan de bekende Brunsummerheide, waar een schaapskudde 'werkt' aan de instandhouding van de heide en de schraallanden. De eigenaar/opdrachtgever is hier Natuurmonumenten. Ook in het Caumerbeekdal wordt gegraasd, hier ten bate van het beekdal en in opdracht van de Gemeente Heerlen en het Waterschap Roer & Overmaas. In beide projecten grazen overigens geen Mergellanders maar Schoonebeekers. Mergellanders begrazen in dienst van Natuurmonumenten in het voorjaar wel de verschillende kalkgraslanden van de Wrakelberg bij Ubachsberg en de Kunderberg tussen Welten en

Kunrade. Hoe ingenieus de wisselwerking tussen de schapen en de schraalgraslanden functioneert, leest u in enkele bijdragen. Wist u bijvoorbeeld dat de schapen in hun vacht, hun uitwerpselen en tussen hun hoeven grote hoeveelheden zaden en vruchten en zelfs insecten [waaronder diverse soorten sprinkhanen] van het ene grasland naar het andere vervoeren?

In vroeger eeuwen moeten in het historische land van Herle [Heerlen, Voerendaal, Nieuwenhagen] vele schaapskudden hebben gelopen. Zij dienden als leverancier van vlees en wol, maar ook als mestproducent. Door het concentreren van mineralen uit laag-productieve, half-natuurlijke systemen [heide, bosveld, schraalland] konden deze ter beschikking komen voor de teelt van mestbehoefte landbouwgewassen. Berichten over schaapskudden en hun herders/eigenaars vinden we al in de zeventiende eeuw. Veel herders waren in dienst van een herenboer. Dat er veel kudden moeten zijn geweest bewijst een incident uit circa 1685 bij Benzenrade. Twee schaapherders hadden elkaar met stenen bekogeld en met de herdersstaf toegetakeld. De schaapherder van de hoeve Keverberg was er bij betrokken. Een andere schaapherder was hiervan getuige geweest en had een verklaring afgelegd voor het Heerlense schepengerecht. Het conflict, dat waarschijnlijk om weiderechten handelde, speelde zich af in het Buschveld. Dat was het verarmd bosgebied dat tussen Benzenrade en Keverberg lag. Grappig is dat bij de huidige hoeve Keverberg nog steeds een schapenfokbedrijf bestaat.

Het Natuurhistorisch Maandblad is de moeite waard. U bent al lid van het Genootschap voor f 40,- per jaar: stuur een briefkaartje naar Administratie Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Postbus 882, 6200 AW Maastricht. [MVD]